

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
қошидаги Фан ва технологиялар маркази
Ўзбекистон Фанлар Академияси М. М. Мўминов
номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти

«ЖАМИЯТНИ ЯНГИЛАШ ВА ИСЛОҲ ЭТИШ» РУКНИ

МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА МАЪНАВИЙ ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

«Akademiya» нашриёти
«Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти нашриёти»
Тошкент 2005

71 + 66.3 (25)
M 50

Матн муаллифи:

У. Саидов

0

Ушбу рисолада юртимизда маънавий-маърифий соҳада амалга оширилаётган ислоҳотлар мазмун моҳияти, миллий истиқдол ғоясининг ижтимоий-сиёсий ҳаётимиз барқарорлигини таъминлаш, ёшларни ҳар томонлама баркамол инсонлар этиб тарбиялашда туганган ўрни ва аҳамияти, шунингдек, таълим-тарбия тизимини яна такомиллаштириш билан боғлиқ масалалар таҳлил этилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган ушбу рисола тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз: **Тошкент шаҳри, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45-уй, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси.**

© «Akademiya» нашриёти
«Ўзбекистон Файласуфлари
миллий жамияти нашриёти»

20 05
5503
Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Кириш

Ўзбекистон демократик қурилиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан изчиллик билан дадил қадам босиб бормоқда. Миллатимиз ҳаётининг барча соҳаларида жиддий ўзгаришлар юз берди.

Жумладан, очиқлик ва сиёсий бағрикенглик шароитида бўлиб ўтган сайловлар натижасида икки палатали парламент ўз ишини бошлади. Бу ўзгаришларда, аввало, фуқароларимиз дунёқарashiда улкан ижобий ўзгаришлар рўй бераётгани, одамлар онгида демократик қадриятлар мустаҳкам ўрин эгаллаётгани яққол намоён бўлади.

Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдан иборат бош гоямиз халқимиз ва жамиятимизни бирлаштирувчи чинакам куч ва эътиқод манбаига айланиб бораётганидан далолат беради.

Бироқ Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти йўлидаги эришилган ютуқлар буюк келажак сари қўйилган улкан бир қадам бўлса-да, олдинда ҳали ечимини кутаётган муаммолар, қилинадиган ишлар кўп. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А.Каримов «Независимая газета» муҳбирининг саволларига берган жавобларида сиёсий соҳа билан бир қаторда, иқтисодий, ижтимоий ҳаётни ҳамда маънавий-ахлоқий соҳани ҳам ислоҳ қилиш зарур эканини яна бир бор таъкидлади.

Мамлакатимиз ҳаётининг қайси бир жаҳҳасидаги ислохотларни олмайллик, бари инсон, унинг муносиб ҳаёт кечириши учун амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, инсон ислохотларнинг бош таянчи ҳисобланади. Шундай экан, ҳаётимиздаги ҳар қандай янгиланиш ва ўзгаришлар халқнинг ва ҳар бир шахснинг инсон сифатида ўзлигини, миллий қадриятларини англашига боғлиқ. Одамлар ўз фикр ва гояларига, содир бўлаётган воқеаларга шахсий муносабатига эга бўлган ва уларни эркин ифода эта оладиган, фуқаро-

лар мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётида амалда иштирок эта оладиган бўлсагина бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни замон талабларига мувофиқ ислоҳ этиш учун замин ҳозирланади.

Чунки маънавий жиҳатдан янгиланган жамиятдагина одамлар давлат ва жамиятнинг тинчлиги ва осойишталигига, эркин тараққиётига тўсиқ бўлаётган ички ва ташқи хавф-хатарларни бартараф эта олади, унда инсонийликка зид бўлган ёт ғояларга нисбатан иммунитет ҳосил бўлади.

Бугунги кунда — XXI асрнинг бошида глобал мулоқот макони инсон кундалик ҳаётининг зарур шартига айланмоқда. Зеро дунё билан эркин мулоқотга киришмасдан жаҳон ҳамжамияти билан баҳамжиҳат тараққиётга эришиб бўлмайди.

Аммо ҳаётимизнинг барча жабҳаларига тобора чуқур ва кенг кириб бораётган замонавий ахборот, коммуникация ва компьютер технологияларидан дунёдаги ва юртимиздаги тинчлик ва барқарорликка раҳна солишга уринаётган кучлар ҳам усталик билан фойдаланиб, турли миллат, маданият ва эътиқод вакиллари ўртасида низо чиқариш ва шу орқали ўзларининг ғаразли ниятларини амалга оширишга ҳаракат қилмоқда. Одамларнинг онги ва тафаккури учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бундай вазиятда маданий-маънавий мулоқот турли ихтилофларни бартараф этишда муҳим аҳамият касб этади.

Дарҳақиқат, маънавий олами бут, маданиятини теран билган кишигина ўзга халқларнинг қадриятлари ва маданиятини тушунишга қодир бўлади. Миллий ва умуминсоний қадриятларга таянган миллий истиқлол ғояси ана шу вазифани адо этишга йўналтирилган.

Мазкур рисола миллий истиқлол ғоясининг ижтимоий-сиёсий ҳаётимиз барқарорлиги, демократик ислоҳотлар йўлидан изчиллик билан оғишмай бориш учун замин ҳозирлаш билан боғлиқ жиҳатлари таҳлил этилган.

Миллий ғоя — ўзликни англаш, маънавий юксалиш ва тараққиёт омили

Миллий ғоя ва миллий ўзликни англашнинг ўзаро боғлиқлиги. Миллий ғоя ва ва инсон омили. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритган тарихий кундан бошлаб, демократик давлат, фуқаролик жамият қуриш ва бозор ислохотларини босқичма-босқич амалга ошириш, одамлар онгида миллий маънавият қадриятларни тиклаш ҳамда янги демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлини танлади. Жамият ҳаётида юз берган ўзгаришлар инсонлараро муносабатларда янгича қарашларни шакллантириш, сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳалардаги янги муаммоларни ҳал этишни тақозо этмоқда. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини янада демократлаштириш ва янгилаш ҳар бир фуқаронинг ва бутун жамиятнинг олий мақсадларини ўзида мужассам этган миллий ғоя атрофида жиҳслаша олишига, ўзини халқ, миллатнинг ажралмас қисми эканини англаб етишга боғлиқ. Зеро буюк бобокалонимиз Амир Темури уқтирганларидек, “Бирликсиз куч бўлмас”.

Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуришдек улуғ ишни амалга ошириш, аввало, инсон омили билан боғлиқ. Чунки *“Чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилган одам демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Ва демократия, фуқаролик жамияти асосларини амалда барпо этиши, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади. Шундагина инсон ўз мамлакатининг том маънодаги муносиб фуқароси бўла олади”*¹.

Бунда тилга олинган инсоний фазилатлар инсоннинг

маънавий оламини ташкил этади. Маънавият эса фикр, сўз ва иш бирлигида намоён бўлади.

“Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт” иборасида мужассам бўлган миллий ғоя оддий шиор эмас, жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучга айланмоғи учун, у ҳар бир фуқаронинг онгидан чуқур жой олмоғи ва яшаш тамойилига айланмоғи лозим.

Ўзликни англаш кўринишлари Жамият маълум бир ҳудудда жамланган одамларнинг оддий йиғиндиси эмас. Инсонийликка хос бўлмаган тубан интилишлар, инстинкт даражасидаги ҳис ва истаклар асосида бирлашган одамларни халқимиз “тўда”, “оломон” деб атайди. Тўда, подага бирлашиб яшаш эса ҳайвонот дунёси вакилларига хос.

Юксак ривожланган инсонлар жамияти эса шахслардан таркиб топади. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида талқин этилганда, унинг мустақил тафаккурга, эътиқодига, яратувчилик қудратига, ўзгалар ва бутун борлиқ олдидаги масъулият туйғусига эга экани назарда тутилади. “Мен кимман?”, “Ёруғ дунёга нима учун келдим?”, “Менга ато этилган буюк неъмат— ҳаётни нималарга сифарбар этмоғим лозим?”. Инсон борки, эртами-кечми, ана шу саволларга жавоб излай бошлайди, камолот сари йўл олади. Бу йўлни— ўзликни англаш деб айтиш мумкин. Ўзлигини англаган ёки англай бошлаган кишигина шахс даражасига кўтарилади. Демак, ўзликни англаш аввало ҳар бир инсон, шахс, алоҳида субъект билан боғлиқдир.

“Кимки ўзлигини таниса, роббини танийди”. Бу ҳадисда буюк ҳикмат яширинган. Уни бутунги кун муаммолари нуқтаи назаридан қуйидагича талқин этиш мумкин: ҳар бир инсон ўзи интилмаса, мақсадлар қанчалик улут бўлмасин, бирор-бир натижа бермайди. Шунинг учун ҳам ислом аҳли, мутасаввиф алломалар инсонни “олам меҳвари”, “Аллоҳ томонидан ер юзида халифа этиб яратилган” деб билган.

Ҳазрат Навоийнинг “Эл нетиб топқай мениким, мен

Ўзимни топмасам”, деган сўзлари бутунги кунда янгича маъно-мазмун касб этади.

Миллий истиқлол мафкураси ва миллий ғоя жаҳон халқларининг узоқ тарихий тараққиёт жараёнида яратилган меросидан ҳам озика олганлиги бежиз эмас. Зеро, қадим-қадимданок, инсоният жамияти пайдо бўлибдики, турли халқ алломалари инсонни ўзликни англашга даъват этиб келган. Ўзликни англаш борасидаги Шарқ ва Ғарб алломаларининг фикрлари миллий ғоя тантанаси ўзликни англаш билан чамбарчас боғлиқ эканлигини яққол намоён этади.

Дельфадаги Аппалон ибодатхонасининг деворларига ўйиб ёзилган ва афъана бўйича етти юнон донишмандларидан бири – спарталик Хилонга тегишли деб ҳисобланган “Ўзингни ўзинг англа” шиори қадимги юнон фалсафасини ўзак масаласи бўлиб қолди, юнон мутафаккирларини бу борада изланишга даъват этди. Эрамиздан аввалги V асрдаёқ Протагор “инсон барча нарсаларнинг ўлчовидир”, деган машҳур фикрни илгари сурди Сукрот учун эса “ўзингни ўзинг англа” ҳикмати донишмандликнинг қоидасига ай-ланди ва таълимотининг ўзагини ташкил этди. “Ўзини англаган инсон, — деган эди у, — ўзи учун нима фойдалиги ва нималарга қодир эканлигини яхши тушунади. У қўлидан келадиган иш билан шугулланиш асносида ўз эҳтиёжини қондиради ва саодатга эришади. Ҳар қандай хато ва бахтсизликлардан холи бўлади. Бунинг натижаси ўларок, у ўзга одамларни қадрлай олади ва улардан эзгулик йўлида фойдалана билади. Оқибатда ўзини кулфатлардан асрайди”².

Жамиятнинг таянчи – оддий инсон. Шунинг учун ҳам юртбошимиз “Тафаккур” журнали бош муҳаррири билан суҳбатда “Мафкуранинг шаклланишида кимнинг манфаатлари ва қарашлари юзага чиқиши керак?”, - деган саволга шундай жавоб берган эди: “Даставвал Ўзбекистонда яшаётган, ўз тақдири тимсолида минг-минглаб киши-

ларнинг тақдирини мужассамлаштирган ватандош-мизнинг ҳаётини, унинг орзу-интилишларини, бугун ва эртанги кунга бўлган умидворлигини ўзимча тасаввур қилишга уриниб кўрардим. Ўзимни шу одамнинг ўрнига қўйиб, унинг кўзи, идроки, тафаккури, ёндошувчи билан келажакка қарардим”³.

“Ўзликни англаш”, “миллий ўзликни англаш” ва ниҳоят “умумбашарий ўзликни англаш” тушуналар бир-биридан айри эмас, балки бир-бири билан узвий алоқадор, бир-бирини тақазо этади. Зеро инсон ота-она, оила, миллат, аҳли башар, борингки, бутун борлиқ билан муносабатлар асосида ўзининг ким эканлигини англаб боради. Айни шу муносабатлар ҳамда уларнинг заминида шакллланган миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида миллий ғоя таъмоиллари шакллланган ва аксинча, миллий ғоя уларнинг замон талаблари асосида бойитиб боради.

“Ўзликни таниш”нинг турли талқинлари ва миллий ўзликни англаш. Инсоният тарихида “ўзликни таниш” масаласи турлича талқин этилган. Хусусан, инсонга биологик мавжудот сифатида қараган моддийончи олимлар дунёпарастлик кайфиятини тарғиб этганлар. Масалан, немис файласуфи Артур Шопенгауэр табиатдаги яшаш учун кураш қонуниятини жамиятга кўчириб, “ҳамманинг ҳаммага қарши уруши” шароитида инсон ўзи ва фақат ўзи учун, ўзининг дунёда турмоғи учун курашиши лозимлиги ҳақидаги фикрни илгари сурган. Зеро, унинг фикрича, ўз эгоизми қобилигига ўралмаган биронта инсон топилса, “у оламни билади, унинг моҳиятини англаб этади ва тинимсиз йўқолиши, арзимас интилишлар, ички низолар ва доимий азоб-уқубат домига ботганлигини кўради, қаерга кўз ташламасин, фақат азобланаётган одамзотни, азобланаётган жонзотларни ва ўтжинчи дунёни кўради”⁴.

“Эътиқод ва билим – тарозининг икки палласи: бири

қанча баланд бўлса, иккинчи шунча пастдир”, — деган эди Шопенгауэр. Аслида бир-бирини тақозо этувчи, бир-бири билан чамбарчас боғлиқ инсонийликка бошловчи икки дарга — эътиқод, илоҳий маърифат ва дунёвий билимни икки қутбга ажратиш иккинчи тоифадаги Фарб файласуфларини даҳрийлик ёки унга ёндош йўлга солди. Моддий дунё эҳтиёжларининг устуворлиги “яшаш иштиёқи”ни зоҳирий манзиллар билан боғлади. Италиялик файласуф Никколо Макиавеллини бу йўналиш бошига қўйиш мумкин. Унинг: “*Ҳар бир ишни у қандай воситалар билан амалга оширилганига қараб эмас, балки мақсадга эришилган-эришилмаганига кўра баҳолайдилар*”⁵, деган сўзларида намоён бўлган дунёқараш кейинги давр Европа фалсафасига жиддий таъсир ўтказган эди.

XX аср бўсағасида “яшаш иштиёқи” фалсафаси асо-сида Фридрих Ницше “барча қадриятларни қайта баҳолаш”га тугинди. Даставвал у яшаш иштиёқини юксак маънавият сари интилиш билан боғлашга уринди. Аслида эса бу ғоя бир оз ўзгача шакл касб этди. Унинг наздида инсон ўз ҳаётида нимаики бўлса, жумладан, ҳокимиятга интилиш ва ўзининг нопок истакларини ҳам мутлақо онгли равишда амалга оширишга ҳаракат қилсагина ҳаёт унинг олдига қўйган бурчни бажарган бўлади. Шу тариқа Ницше яшаш иштиёқини “ахлоқ занжирлари”дан халос этишга даъват этади: “*Биз ўйлаймизки, — деб ёзади у, — инсонни кўчада ва қалби тубида писиб пойлаб турган шавқатсизлик ва зўрлик, қуллик, хавф-хатарлар, ... умуман, даҳшатли, жабр келтирувчи барча ёвузликлар, инсонга хос бўлган бутун ваҳшийлик ва маккорлик, буларнинг бари “инсон” деб аталмиш ҳайвон турини юксалтириш мақсадларига яхши хизмат қилади*”⁶.

Инсон жисмининг ўткинчилиги, руҳининг эса абадийлиги (черков отаси Августиннинг “тан руҳ учун қафасдир” фикрини эсланг) масаласини зоҳирий (дунёвийлик нуқтаи

назаридан) талқин этганлар инсон ўзлигини дунёдан юз ўгириб, ёлғизликда ибодат билан кун ўтказгандагина, оддий сўз билан айтганда, таркидунё қилгандагина топиши мумкин деган фикрга келади.

Дунёни ўткинчи билиб, ижтимоий фаолликдан қочиш, фақат Оллоҳ зикри билан яшаш, тамойили ислом Шарқда ҳам ўрин олган эди. Жумладан, зоҳидлар, Н.Комилов таъбири билан айтганда, *“таркидунёчилик гоёсини тарғиб этиб, ижтимоий фаолликдан бутунлай четлашганлар, сурункали тоат-ибодат билан шуғулланганлар”*⁷. Тасаввуфдаги “узлатта чекиниш” гоёсини ҳам баъзан тўғридан-тўғри таркидунёчилик маъносида талқин этишга уринишган. Аммо “ўзликни англаш” бош мақсади бўлган тасаввуф аҳли ва тасаввуф гоёларидан қувват олган улуғ мутафаккирларимиз инсонни инсонга, Ватанга, халқига бўлган, ҳар қандай ғараздан ҳоли, пок меҳрни тарғиб этиб келган.

Хусусан, улуғ мутасаввиф аллома Баҳоуддин Нақшбанд инсон ўз-ўзини англаб етиш орқали Ҳақни, Ҳақиқатни танийди, Оллоҳ васлига етишади, дейди. Аммо ҳаётининг якуний мақсади бу эмас. Дилида Оллоҳ (“дилда ёр”) жо бўлган киши ишга киришмоғи (“даст ба кор”) эзгу ишларга қўл уриши лозим. У асло элдан, халқдан ўзини айирмаслиги, аксинча Ориф одам Ҳақни дилда тутган ҳолда халқ билан бирга бўлиши лозим. (“Хилват дар анжуман”).

Шу нуқтаи назардан, Фаридиддин Аттор дунёни қайнаб турган қозонга менгзаб, инсонни ана шу “қозон”да қайнашга ундаган эди. Шундагина инсон пишиб етилади, комилликка эришади. Алишер Навоий, Нажмиддин Кубро, Бобур мирзо юрт қайғусида яшаган жадид зиёлилар ва яна ўнлаб, юзлаб улуғ аждодларимиз ҳаёти, ўз тақдирларини халқ миллат бутун инсоният тақдири билан узвий боғлиқликда кўрганлар. Инсон ўзлигини англашини ижтимоий муносабатлар асосида кўришни орзу қилган ҳазрат Навоий буни қўйидаги мисраларда ифода этган эди:

“Одаме эрсанг демагил одаме —
Онким йўқ халқ гамидин гами”.

Миллий ўзликни англаш ва миллий истиқлол гоёси. Президент И.А.Каримов миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш зарурати ҳақида фикр юритиб: “Мафкурани шакллантириш жараёнида, авваламбор, мамлакатнинг бугунги ҳаёти, ўтмиши келажаги, бутун тақдири учун қайгурадиган, Ватан қисматини ўз қисмати деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илгор дунёқараш ва тафаккурига асосланиш лозим”, дея таъкидлаган эди.

Зеро, маънавий қадриятларга, ҳаётни эъзозлашга ундайдиган юксак аъмолларга эътибор сусайганда, жамият, давлат тараққиётдан тўхтайтиди, инқироз томон юз тутлади. Бу ҳақда Алишер Навоий шундай ёзган эди:

*То ҳирсу хавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонга бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Демак, мамлакатимиз обод бўлиши, равнақ топиши, халқимиз фаровонлиги маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб бориш билан бевосита боғлиқ. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Бу ҳаётий ҳақиқат биз ҳаммиса амал қиладиган тамойилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи ҳамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак”⁸.

Инсоннинг комиллик даражаси унинг жамиятдаги ўз ўрнини қанчалик билгани, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми эканлигини қанчалик ҳис этиши билан белгиланади. Шундагина инсон ўзининг кадр-қиммати халқнинг, миллатнинг кадр-қиммати билан нечоғлиқ боғлиқ эканлигини, жамиятда, юртида содир бўлаётган воқеаларга дахлдор-

лигини англайди. Юртимиз мустамлакачилик асоратига тушган XX аср бошларида юрт қайғусида ёнган Фитрат ўлканинг бошига ёғилган балоларда аввало ўзини айбдор деб ҳисоблагани бежиз эмас. Амир Темур руҳига мурожаат этиб, шундай деб ёзган эди: “Юқорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим:

*Сенинг Туронингни ўзим талатдим,
Сенинг турклизингни ўзим эздирдим,*

Сенинг омонатларингга хиёнат ўзим қилдим”⁹.

Шу эмасми комилликнинг белгиси? Миллий ўзилигини англаган инсонгина, Фитрат каби “Туроним, сендан айрилмоқ — менинг учун ўлимим, Сенинг учун ўлмоқ — менинг тириклигимдир”¹⁰, дея баралла айта олади, Нажмиддин Кубро сингари жонини сақлашни эмас, ёв босган юртини ҳимоя қилиб, жон таслим беришни афзал кўради.

Ўзлигини англаган инсоннинг маънавий юксалишга эришади, ҳар қандай шароитда эзгуликка чоғланади. Шу нуқтаи назардан инсон руҳий қувватининг рамзига айланган улуғ Суқротнинг ҳаёти ва ўлими тарихи сабоқ бўла олади. Шарқу-Ғарб алломалари ўзларини ва ўз даврларини англашга ҳаракат қилишар экан, такрор ва такрор Суқротга мурожаат этишган. Суқрот даври билан бугунги кунни қарийб 2,5 минг йил ажратиб турган бўлса-да, биз ҳам яна бир бор бу улуғ сиймони эсласак фойдадан ҳоли бўлмас.

Бир гуруҳ кишиларнинг фитнаси туфайли фуқаролик меъёрларини, ёшлар тарбиясини бузганликда айбланиб ўлим жазосига ҳукм этилган эди. Ҳукм ижросини кутаётган Суқротта шогирдлари қамоқдан қочибни таклиф этишади. Гарчи ҳукм адолатсиз бўлса-да, Суқротнинг фикрича, ҳар қандай, ҳатто энг юксак ва адолатли мақсад, ҳам унга эришмоқ йўлидаги паст ва жиноий воситаларни оқламайди.

“Бизни ўлдиришига қодир бўлган кўпчилик бу фикрга қўшиладими, қўшилмайдими, бундан биз кўпроқ ёки камроқ озор чекамизми, барибир, адолатсиз иш уни қилган киши учун ҳар қандай шароитда шармандаликдир”, — дейди у шогирдига, — Ёки бундай қарайлик, агар биз бу ердан жуфтакни ростлашига шайлансагу, Қонун ва Давлат рўпарамиздан чиқса-да, сўраса: “Айт-чи, Сукрот, нима қилмоқчисан? Ўз қилмоқчи бўлган ишинг билан бизни, Қонунларни ва бутун Давлатни ҳалок қилмоқчимисан? Ёки суд ҳукмлари ҳеч қандай кучга эга бўлмаган, балки улар алоҳида одамларнинг истаги билан бекор қилинадиган давлат бутун ва беэён қолиши мумкин деб ўйлайсанми?”. Ўз юртини севган ва чинакам ватанпарвар бўлган Сукрот учун қамоқдан қочиш бутун ҳаёти давомида ўзи риоя этган қоидаларга, ўзининг умр ишига ва демак, Ватанига хиёнат бўлар эди. Афина давлатидаги у ёки бу тартиблар билан келишмаган бўлса-да, чинакам ватанпарвар бўлган Сукрот ўлимни афзал кўради.

Тарихий хотира ва миллий ўзликни англаш. Миллий ғоя халқимизнинг қадимий ва бой тарихидан, улуг аллома аждодларимизнинг ҳикматлари ва ҳаётий ўғитларидан, бунёдкор ғояларидан, яшаш ибратидан озуқа олган. Чунки тарих — буюк мураббий, тарбия ва ибрат манбаидир.

Ўзликни таниш тарихни билишдан бошланади. “Етти пуштингни билгин”, дейди доно халқимиз. Шунинг учун ҳам қадимги Хитой донишмандлари инсонни гавдаси олдинга, юзи эса ортга қаратган ҳолда тасвирлаганлар. Яъни, уларнинг наздида инсоният келажак сари интилар экан, ўтмишини доимо ёдда сақламоғи шарт. Бу кўҳна ҳақиқатни теран англаган Президент И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида Ўзбекистоннинг 5 йиллик мустақил тараққиёт йўлини таҳлил этиб,

истикболдаги вазифаларни белгилаб берар экан, бундай деган эди: *“Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириши жараёнида гоят муҳим ўрин тутади”*¹¹.

Давлат, жамият ҳаётининг асосларга таянган бунёдкор ғояларга таянсагина маънавий жиҳатдан юксалади, тараққиётга эришади. Юртимизнинг узоқ ва гоят мураккаб тарихи қайта-қайта исбот этган ҳақиқат бу. Биргина Амир Темур ва темурийлар даври тарихимиз бунинг ёрқин исботи бўла олади. “Инсонлик оламини қанотлари остинда олган” (Фитрат) темурийлар салтанати бир неча асрлар мобайнида гуллаб яшнади, улуғ алломаларни дунёга келтирди, илм-фан, маданиятда етакчиликка эришди. Бунинг сабаби нимада эди? Жавоб битта: Амир Темур мамлакат ижтимоий-сиёсий бўҳрон исканжасига тушиб қолган, феодализм тарқоқлик ва ўзаро нифоқ авж олган бир шароитда халқни ўз ғоялари атрофида бирлаштира олди. *“Мен ўз салтанатимни дини ислом, тўра ва тузук асосида муштахкамладим, — деган эди улуғ соҳибқирон, — Салтанатни бошқаришда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тузук асосида бажардим”*¹².

Амир Темур наздидаги “тузук” бизнинг кундаги “миллий ғоя” мазмунида келаётганини англаш қийин эмас ва буюк бобокалонимиз фикрича: *“Давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан, бундай салтанатнинг шукӯҳи, қудрати ва таркиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар кимса, назарини олиб қочади. Ёхуд қасу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тўсиғи йўқ уйга ўхшайди”*¹³.

Тарихий хотира миллатга куч-қудрат бағишлайди, ҳаётнинг оғир синовларини муносиб енгиб ўтишга, ўзлигини сақлаб қолишга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам ўзга ха-

лқларни тобе этишга уринган босқинчилар халқни ана шу қудрат манбаидан айиришга, шаҳар ва тарихий обидалари, маданий ёдгорликлари ва аждодларнинг маънавий меросидан маҳрум этишга ҳаракат қилганлар.

Хусусан, Туркистон ўлкасини ўз мустамлакасига айлантирган Чор Россиянинг генерали М.Г.Черняев подшога ёзган махфий хатида билдирган фикри бунинг ёрқин далилидир: *“Бу ерда ҳар қандай қўшинни тўзғатиб юборадиган бир қудратли куч бор: бу туркистонликларнинг кечмиш хотираси... Демакки, туркларнинг биргина ўзини енгиш кифоя эмас. Уларнинг хотираларини, тарихини ҳам енғмоқ керак”*.

Ғоя халқнинг ўтмиши, бутуни ва келажагини боғлаб турувчи фикр экан, у, аввало, миллий маънавиятимизга таянади, халқимизнинг маънавий меросидан озуқа олади, миллий ўзига хослигини сақлаб туришга, миллий манфаатларни амалга оширишга ва миллий тараққиёт йўъларини белгилашга хизмат қилади. Европа жаҳмияти ҳаётида улкан силжишлар содир бўлаётган XVIII асрда машҳур француз маърифатчиси Жан Жак Руссо миллийлик, миллий характер ҳақида бундай ёзган эди: *“Биз таянишимиз керак бўлган биринчи тамойил – миллий характердир: ҳар бир халқ миллий характерга эга ёки эга бўлиши лозим; халқда у бўлмаган тақдирда ишни унга бундай характерни беришдан бошлаш керак бўларди”*¹⁴. Бир қарашда Руссонинг фикрида маълум бўрттириш бордек туюлади. Лекин унинг ватани Франция тарихига назар ташланса, бу фикр тарихий асосга эга эканлиги маълум бўлади. Дастлаб қирол Генрих IV Франциянинг миллий давлат сифатидаги яхлитлигини тиклади. Унинг ишини давом эттирган ва Францияни амалда бошқарган Людовиг XIII нинг биринчи министри – кардинал Ришелье “Ватан ва миллат манфаатлари барча нарсадан устун”, деган ғояни илгари сурди ва мамлакатдаги ички низоларга барҳам бер-

ди, сиёсий, ижтимоий, маданий ислоҳотларни амалга оширди. Жумладан, ўзи асос солган Француз Академиясига умумфранцуз адабий тили луғатини тузишни топширди, санъат ва адабиётта ҳомийлик қилиб, давлат яхлитлиги ва халқ бирлигини таъминлашга қаратилган ўзига хос миллий ғояни тарғиб этишга сафарбар этди. Шу тариқа Ватан ва халқ йўлидаги фидоийликни олий бурч, даражасига кўтарди, ишонч билан айтиш мумкинки, Франциянинг ўша даврда қудратли мамлакатга айлангани, ҳамда кейинги асрлар мобайнида Европанинг ўзига хос маданий маркази бўлиб қолганлиги айтиш шундан шакллантира бошлаган “миллий характер” билан боғлиқ бўлди. Ана шу тарихни чуқур билган Руссо: *“Хар қандай яхши ўзгаришларнинг умумий мақсадлари ҳар бир давлатда маҳаллий шарт-шароит ва аҳолининг ўзига хос хусусиятлари асосида шаклланадиган муносабатларга мувофиқ шакл олиши керак”*¹⁵, деган фикрга келди.

Инсоният тарихидаги бундай мисоллар юртбошимиз И.Каримовнинг *“Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг тағтомиригача назар ташлаймиз”*¹⁶, деган сўзлари нақадар чуқур асосга эга эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Аммо бу - миллий ғоя ёки миллий ўзликни англашни ўз миллий қобигига ўралиш, ўзга халқлардан ўзини устун қўйиш деган эмас, албатта. Қолаверса, Ўзбекистон (Ўрта Осиё) ҳудудида азалдан турли элат ва миллат вакиллари ёнма-ён иноқликда яшаб келган. Бағрикенглик, меҳмондўстлик ўзбек халқининг қон-қонига сингиб кетган қадриятга айланган. “Меҳмон отангдан улуғ”, дейди халқимиз ва остонасидан хатлаб ўтган бегона одамни ҳам уйининг тўрига олиб чиқади, ўзи емаса-да, меҳмонни сийлайди.

“Манманлик, — деган эди машҳур маърифатпарвар Абдулла Авлоний, — жоҳилона кибру гурурдан пайдо бўладурган энг ёмон хулқларнинг биридурки, кишини

ҳар ерда маънос ва маҳжуб қилур”¹⁷. Авлоний инсон манманлиги ҳақида гапираяпти. Агар манманлик касалига миллат, халқ ёки бирон бир дин вакиллари учраса не оқибатларга олиб келади? Мисоллар талайгина. Биргина ўз халқи онгига “олий ирқ”қа мансублик ғоясини сингдиришга уринган фашизмнинг бутун инсоният бошига ёғдирган балоларни ёки буюк давлатчилик шовинизми собиқ Иттифокда яшаган элат ва халқларга келтирган азоб-уқубатларни эслаш кифоя. Айрим сиёсатдонлар бутунги кунда ҳам диний, ирқий, миллий зиддиятларни авж олдиришга ҳаракат қилаётгани ва оқибат ўлароқ дунёнинг турли чеккаларида уруш олови алангаланаётгани барчага маълум.

Машҳур француз гуманист ёзувчиси фашизмга қарши урушда жонини фидо қилган Антуан де-Сент-Экзюпери қайғу ва ҳасрат билан одамларни бир-биридан айирадиган миллатчилик, ирқчилик, мустамлака босқинлари ва урушлар ҳақида фикр юритиб, “Турли цивилизациялар бир-бирида фарқланиши ёмон эмас, ... даҳшатлиси, уларнинг бир-бирини ейишига ҳаракат қилишидир”, деган эди. Кўпни кўрган, энг оғир ишларни зиммасига олишдан кўрқмаган Сент-Экзюпери инсоннинг ўзини англаши аҳли башар олдидаги масъулият ҳисси билан боғлайди. “Инсон бўлиш - бу масъулият сезишингдир, — ёзади у, — ўзингга алоқасиздай туюлса ҳам қашшоқлик олдида андиша қилишингдир. Ўз гаитингни кўя туриб, дунёдаги бунёдкорликка кўмаклашганингни ҳис этишингдир”¹⁸. Лўнда қилиб айтганда, ўзга миллат ва халқларни камситган миллат ҳеч қачон буюк бўлолмайди. Буюк Алишер Навоий бу ҳақда шундай дейди:

“Нафъинг агар халққа бешак эрур,
Балки бу наф ўзингга кўпрак эрур”.

Шунинг учун ҳам миллий ғоя, бир томондан, “Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қадри-

ятлари, тили, маданияти, диний эътиқоди, урф-одат ва анъналарини ҳурмат қилиш, уларни асраб-авайлаш ва ривожлантиришга кўмаклашиш”¹⁹ ни назарда тутса, иккинчи томондан, “Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатида барча давлатлар билан тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик асосида ҳамкорлик қилиш, уларнинг ички ишларига аралашмаслик, умуминсоний кадриятларга содиқлик, тинчлик ва хавфсизликни асраб-авайлаш, халқаро ҳуқуқ меъёрларининг усуворлиги каби тамойилларга амал қилади”²⁰. Демак, миллий истиқлол ғояси ўзликни англаш, миллий ўзликни англаш ва умумбашарий ўзликни англашни узвий боғлиқликда кўришга даъват этиб, умуминсоний моҳият касб этади.

Миллий маданият, тил, урф-одат, тарихдан бегоналашш ва унинг зарарли оқибатлари. Миллий истиқлол ғояси ўз қиёфасига эга бўлган ва башарияттараққиётига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган халқимизнинг бой ва узоқ тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган маънавияти сарчашмаларидан озуқа олган. Бир пайтнинг ўзида у кишиларимизнинг ва бутун халқимизнинг ўзлигини англаши, маънавий юксалиши омили бўлиб хизмат қилмоқда.

Бир қарашда масаланинг бундай қўйилиши мантиқсизликдек бўлиб туюлади. Биз кечагина дунёга келган эмас балки узоқ тарихга эга бўлган ва ким эканлигимиз маълум халқ эканмиз, ўзлигимизни англаштишга не хожат? Аммо масаланинг бошқа бир жиҳати бор. Афсусларким, халқимиз узоқ вақт истибдод остида яшади. Аввало Чор Россияси, сўнг қизил Империя даврида кўплаб маданият дурдоналари йўқ қилинди, динимиз ва тилимиздан бегоналаштиришга ҳаракат қилишди, маънавиятимиз сарчашмаларидан озиқа олишимизга йўл қўйилмади, “миллийлик”, “миллий ғурур” сўзларини тилга олиш гуноҳи азимга айланди. “Ким эдик?” деган саволга “ёзувинг, маданиятинг, тилга олишга арзирлик тарихинг йўқ сартсан” жавобини

олдик. “Ким бўлдик?” — деган саволга ўзгаларнинг, аввало русларнинг “ёрдами” билангина маданиятли бўлган халқсан” дея жавоб эшитдик.

Натижада тарихий хотирани зўр бериб йўқ қилишга, халқни манқуртлаштиришга қаратилган сиёсат туфайли, ўзлигимизни йўқотиш даражасига келиб қолдик.

Ўзликдан ва миллий ўзликдан бегоналашиш ҳақида сўз борар экан, бунинг бир учини ўлканинг ички холати билан боғлиқ эканлигини ҳам унутмаслик керак. Маълумки, XVI асрдан бошлаб минтақадаги сиёсий, иқтисодий таназзул ва парчаланиш ҳамда у билан боғлиқ равишда маънавий-маданий эврилиш жараёни борган сайин кучайиб борди. Ўлка жаҳон тараққиёти йўлларида четда қолди. Русия мусулмон ўлкалари илғор зиёлиларининг устози бўлган, жадидчилик ҳаракатининг тамал тошини қўйган Исмоил Гаспирали сўнгги асрлар давомида Туркистон ўлкасининг таназзули сабабларини шундай кўрсатади: *“Шоҳ Темур замонинда ҳар бири бир арслон ўлан туркистонийлар бу замонда таъсири зулм ва истибдод ила бирор сочсиз хотин соқолли заифалар поясина кирмиш эди. Эски илм ва уламодан ҳам деярли асар қолмаган. Холис ва ҳалол (киши) қолмай, узун чопонларга, хилғатларга ўрлаган риёкор кўнайган эди. Золимлар йўлини тўсадиган шариат аҳли тугаб, золимларга фатво топиб бериб, 5-10 тилла-олтун учун сабоқдан оқшома қадар “омин”, “омин” айтиб, миллатни хароб ва барбод этганлар саноқсиз эди. Қандай бахтсизликки, бир учи Садди Чинга, дигар учи Ўрта ер денгизига чиққан салтанат баҳодирларининг авлоди ёшликда баччалик, сўнг эса баччабозлик ҳаромликлари ичида умр кечирадирлар эди. Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийларнинг исми-шарифлари унутилгани каби илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Қушчи, Улуғбеклар ёддан чиқиб, бутун Мовароуннаҳр бир хонақойи пари-*

шон ва диёри дарвешон ўлмиш эди. Илм, ҳилм, маориф, иззат-нафс ва ҳайсият (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди. Бу сўзлар балки аччиқ сўзлардир, лекин тўғри сўзлардир. Тарих ёзадиган муаррих мадҳия ёзадиган мирза эмас”²¹. “Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси” асарида Фитрат ўлканинг даҳшатли иқтисодий қолоқлиги, аҳолининг руҳий эврилиши суратини чиғиб беради. Бухоролик мударриснинг юртнинг аҳволи ҳақидаги гапларини тинглаган фаранги ҳайратдан ёқасини ушлайди: “Бай, бай, бай! Бу нечук мусулмонлик! Бу қандай диёнат!!! Воқеан, мусулмонларнинг ўз шариятларини шунчалар таҳқирлашлари олдида биздан кўрқиб кутаётган заллат (адашиш)лари ҳеч нарса эмас экан”, дея хитоб қилади.

Шунинг учун ҳам жаҳолат ичра қолган жамиятдаги иллатлар, ахлоқсизликка қарши кураш XX аср бошларидаги илғор зиёлиларимизнинг бош мақсадига айланган эди. Беҳбудий “Падаркуш” фожеасида ўз отсини ўлдирган Тошмурад жинояти ҳақида Зиёли тили билан шундай дейди: “Илм ва тарбиясиз болаларни оқибати шулдир... Ох, ҳақиқатда бойни ўлдургон ва йигитларни азоби абдийга гирифтор қилган беилмликдир. Бизларни хонавайрон бачагирён ва беватан ва банди қилган тарбиясизлик ва жаҳолатдур, беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақир ва зарурат ва хорликлар ҳамма илмсизлик ва бетарбияликни меваси натижасидур...”²².

Абдулла Авлоний ҳам “Биз ва Сиз” асарида юрти фожеасини жамиятнинг иллатлар ботқоғига ботганлигида, ахлоқсизлик илдиз отанда кўради. Ўзини ўлдиришга қарор қилган асар қаҳрамони Камолнинг сўзлари жамиятга айбнома сифатида жаранглайди: “Сиз! ... Сиз, мени бу ҳолга солган, сиз, сиз – жаҳолат қурбонлари, сиз! Сиз, эски турмуш асирларисиз”²³.

“Ўзингдан чиққан балога, қайга борай давога”, - дейди халқимиз. Шунинг учун ҳам тарихий вазиятни тўғри англаган илғор зиёлилар, кишилар онгини аввало ўрта асирчилик жаҳолатидан халос этишга, Чўлпон таъбири билан айтганда “илгари миллий ҳиссини ўстириб ўз миллатини танитиш”га, “ўчган, ярадор кўнгилга руҳ бермак”ка интилдилар.

Мустақиллик бу сиёсат ва амалиётдан, халос этди. Фанда йўл қўйилган хатоларни тузатиш имкониятини берди. Мустақиллик шарофати билан *“аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий мерос тиклана бошланди”* ва *“халқимиз ўзига хос миллий маданиятининг соҳибига айланди”*²⁴. Собиқ Иттифоқ ҳудудидаги республикаларнинг сўнги 10-15 йиллик тарихи шуни кўрсатдики, сиёсий эркинликни анча тез ва қон тўкмасдан қўлга киритиш мумкин. Инсон, миллат табиий равишда фаровонликка интилар экан, унга замин ҳозирлайдиган иқтисодий эркинликка ҳам қисқа вақт ичида эришиш мумкин.

Аммо, тафаккур эркинлигига эришиш, инсон онгига зўрлик билан сингдирилган ёлғон ақидалардан, шўролар даврида орттирилган иллатлардан, фикрий қарамликдан халос бўлиш мураккаб. Машҳур ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор айтганидек: “Ернинг шўрини ювиш осону, одамлар дилидаги шўрни ювиш қийинроқ”. Қадим юнон файласуфи Фалес “дунёдаги энг қийин нарса нима?” деган саволга: “Ўзни англаш”, дея жавоб бергани бежиз эмас.

Албатта, узоқ давом этган мафкуравий тазйиқларга қарамай, халқимиз тарихи ва қадриятларини, ўзига хос анъаналарни сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Бироқ миллий ғоя замирида ётган ўзлигини англаш ҳаққоний тарихни бутун бойлиги ва мураккаблиги билан билгандагина мумкин бўлади. Акс ҳолда у қуруқ сафсатага айланади,

кундан-кунга саёзлашиб бораверади, оддий манманликдан нарига ўтмай қолади.

Шунинг учун ҳам Президент И.Каримов тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбатда *“Мадомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантиришимиз зарур”*²⁵, дея алоҳид такидлаган эди. Миллий истиқлол гоёси мустаҳкам ҳаётий заминга, халқимизнинг чуқур тарихий илдизларига таянади. “Қим эдик” деган саволга жавобни тинимсиз излашга даъват этиб, миллий ўзликимизни теран идрок этишга ёрдам беради.

Миллий истиқлол гоёси ва миллий ўзликни тарбиялаш, қадрлаш, сақлаб қолиш масаласи. Инсон “бир парча гўшт” бўлиб дунёга келади ва у дастлаб табиий инстинклар билан яшайди. Секин-аста ўзи яшайдиган оила муҳити, кейинроқ маҳалла, таълим олган билим даргоҳи, жамият таъсирида инсон дунёқараши шаклланади, шахсга айланиб боради. Жамиятдан ташқарида эса у ҳайвонот дунёсининг бошқа вакилларида унчалик фарқ ҳам қилмайдиган, ўзликни англашга қодир бўлмаган оддий жонзодлигича қолади. Жамиятдан ташқарида ўзининг инсоний сифатларини сақлаб қолган Робинзон Крузо ёки Маугли каби адабий қаҳрамонлар фақат ҳаёлот маҳсулидир.

Машҳур инглиз ёзувчиси Даниэль Дефони Робинзон образини яратишга туртки берган реал шахс – Александр Селькирк тарихи бунга ёрқин мисол бўла олади. Ўзи билан зиддиятга борган бу матросни кема капитани кимсасиз оролга тушириб қолдиради. Ёлғизликда у атиги 4 йилдан сал кўпроқ вақт ўтказади. Аммо шу қисқа вақт ичидаёқ у одамдек сўзлашни, муомала қилишни унутади, бир сўз билан айтганда, буткул инсоний қиёфасини йўқотади.

Демак, кишининг Инсон мартабасига эришмоғи, ўзлигини танишида ижтимоий муҳит ва жамиятда орттирган тажрибаси, билимлари, тарбияси бирламчидир. Инсон тафаккури оила, жамиятдаги тарихий шарт-шароит, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий ҳолатлар таъсирида шаклланар экан, унинг ўзлигини англашида, жамиятнинг узвий, ажралмас қисми сифатида миллий ўзлигини англашда таълим-тарбиянинг аҳамияти бениҳоя катта. Чунки *“Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллий қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳам-жамиятида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин”*²⁶.

Демак миллий ғоя воқеликка айланиши, тараққиётга хизмат қилиши учун миллий-маънавий тикланиш замирида фуқароларимиз онгу-тафаккурини ўстириш зарур бўлади. Миллий ўзлик туйғусини, уни қадрлашни тарбиялаш лозим. Абдулла Авлонийнинг айтган *“тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё наҳот - ё фалокат масаласидур”*, деган сўзлари бутунги кунда янги мазмун касб, этиб ўз долзарблигини йўқотмаган. Авлоний яна дейди:

*Худонинг раҳмату файзи ҳама инсонга яқсардур,
Ва лекин тарбият бирла етушмак шарт ақбардур.
Тугуб ташлов ила бўлмас бола бўлгай бало сизга,
Вужуди тарбият топса, бўлур ул раҳнамо сизга.
Темурчининг боласи тарбият топса, бўлур олим,
Бузулса хулқи, Лукмон ўғли бўлса, бўлгуси золим.
“Ёмонларга қўшилди Нухнинг ўғли бўлди беимон,
Юруди Кахф ити хўблар ила бўлди оти инсон”*²⁷.

“Маънавият билан қувватланмаган билим ёввойи одам қўлидаги чўқморга айланади”, деган эди бир аллома. Кишилиқ тарихида ўз билими, истеъдодини нопок ишларга,

бузғунчиликка сарф этиб, ўз яқинлари, халқи бутун инсоният бошига кулфат ёғдирган кимсалар оз бўлган дейсизми? Ёзувчимиз Ўлмас Умарбеков шу маънода “Олим бўлиш осону, одам бўлиш қийин экан”, деган эди. Шу маънода жадид зиёлиларидан бири Муҳаммад Саъид “Ойна” журналидаги мақоласида (1914 йил 31-сон) комил инсонни тарбияси ҳақида фикр юритар экан, Ибн Маъсуднинг гапларини келтирадики, жадидларнинг бу борадаги фикрлари бутунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаганини кўрамыз: “*Ҳар кишининг иймони илми қадар, ҳар кишининг илми саъйи қадар, ҳар кишининг саъйи номуси қадар, ҳар кишининг номуси виждони қадар ва ҳар кишининг виждони ҳам анинг адаб ва тарбияси қадардир!*”²⁸.

“Жамият маданиятсиз маънавий ахлоқий қадриятларсиз яшай олмайди. Уларни писанд қилмаган жамият пировард — оқибатда таназзулга юз тутади”. Президент Ислом Каримовнинг ҳикматга айланган бу сўзлари башарият тарихи, хусусан, халқимизнинг минг йиллик маънавий ахлоқий юксалиш тарихи борасидаги чуқур билимлар натижасидир. Шунинг учун ҳам юртбошимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида (29 август 1997 йил) сўзлаган нутқларида таълим-тарбия соҳасидаги ислохотлар мазмунини шундай белгилаб берган эди: *“Бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар керак”*²⁹.

Айни шундай таълим ва тарбия кўрган шахсларгина “ким эдик?”, “ким бўлдик?”, “ким бўлмоқчимиз?” деган саволларга тинимсиз жавоб излайди. Шунда кишиларимиз миллий маданиятимиз сарчашмаларига авайлаб муносабатда бўлишни ўрганади, жаҳон маданиятини чуқурроқ билишга, умуминсоний қадриятларга таяниб яшашга интилади, анъанавий қадриятларимизни ҳозирги демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунликда кўра би-

лади. Шундагина халқимиз миллий ўзлигини кундан-кунга теран англаб, маънавий юксалишга эришади, келажакка равшан кўз билан қарайди. Ана шунда миллий ғоя моддийлашади ва тараққиёт омилига айланади.

Маънавий янгилашни, миллий маънавий негизларга таяниш – жамиятни янгилаш ва модернизация этишнинг зарурий шарти

Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш ва мамлакатни ислоҳ этишнинг маънавий негизлари. Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўзига хос миллий маънавият ва маданиятнинг соҳибига айланади.

Мамлакатимизда узоқ истиқболга қаратилган “Кучли давлатдан- кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилига асосланган ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда. 2004 йил декабр ойида бўлиб ўтган икки палатали парламентга сайловлар ва доимий равишда фаолият юритадиган профессионал парламентнинг шакллантирилгани бу йўлда навбатдаги улкан бир қадам бўлди. Янги парламент халқ хокимиятини, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашнинг воситаси бўлиб хизмат қилади. Шу маънода, эволюцион изчиллик хусусиятига эга бўлган мазкур ислохот ва ўзгаришлар давлат ва жамият ҳаётидаги том маънода туб бурилиш ясади. Тарихдан маълумки, бирор халқ ҳаётида тарихий бурилиш содир бўлаётган даврларда жамият янги истиқболлар сари бормоғи учун ижтимоий муносабатларни шунга мувофиқ ўзгартирмоғи лозим бўлади. Шу боис ижтимоий муҳитдаги ўзгаришлар шахсининг ва бутунисича жамиятнинг тафаккурида, дунёқарашида, маънавий оламида ўзгаришларни тақозо этади.

Буни Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг 2005

йил 28 январ куни бўлиб ўтган кўшма мажлисидаги маърузасида яна бир бор таъкидлаб шундай деди: “...Бу янгиланишлар ижтимоий муносабатлар ва турмуш тарзининг ўзгариши, одамлар онгида демократик қадриятларни мустахкамлаш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга оширилиши даркор”³⁰.

XX асрнинг улуг гуманисти А.Швейцер: “Воқеликни шакллантирувчи кучлар ичида, маънавият биринчидир”, деган эди. Биз бугун улкан имкониятлар даврида яшамоқдамиз. Бироқ уларни реал воқеликка айлантириш йўлидаги ғов ва хавф-хатарлар ҳам бисёр.

Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислоҳотларни изчиллик билан амалга ошириш учун, аввало, инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бериши зарур. Кишилар тафаккурини банд этган эски андозалардан, тор қолиплардан, ўз умрини яшаб бўлган ақидалардан халос этмай туриб, янги давр, тарихий тараққиёт билан табиий равишда қўл ушлашиб келадиган янгидан-янги муаммоларни ҳал этиб бўлмайди.

Президент И.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида “Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди”³¹, дея алоҳида таъкидлагани бежиз эмас.

Аmmo инсон тафаккурини ўзгартириш учун маълум вақт сабр бардош билан уқдириш, тушунтириш ишларини йўлга қўйишни, маънавият ва маърифат соҳасида узлуксиз иш олиб боришини талаб этилади.

Оддий бир факт. Маълумки, илғор мамлакатларда оммавий ахборот воситалри жамоатчилик фикрини, шакллантирувчи, содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга муносабатини ифодаловчи том маънода “тўртинчи ҳокимият” мавқеига эга. Бошқача қилиб айтганда, журналистлар ақл-

ларини бошқарадиган, керак бўлса, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига жиддий таъсир ўтказишга қодир бўлган катта куч, ижтимоий фаол табақадир. Аммо юртбошимиз И.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида таъкидлаганидек, *“Виз мустабид тузум мероси ва ақидаларидан, унинг мафкураси, маъмурий назорати ва цензурасидан жуда катта қийинчилик билан халос бўлаяпмиз. Ҳалигача журналистлар фаолиятда ўз ўзини цензура қилиш, юқоридан буйруқ кутиш кайфиятлари сезилиб турибди”*³². Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда демократик янгиланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлашнинг гоёи муҳим шарти сифатида Президент оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш гоёсини илгари сурди ва *“Мамлакатимизда ислохотларни чуқурлаштириш жараёнининг муҳим таркибий қисми бўлмиш матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллиги ва эркинликларини амалда таъминлаш”*³³ вазифасини кун тартибига қўйди.

Демократик фуқаролик жамияти юксак маънавий ва кенг маърифат тантана қилган жамиятдир. Шу боис ҳам Президент И.Каримов 2002 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузасидаёқ бу масалага эътиборни қаратиб, шундай деди:

«Хўш жамиятнинг маънавий янгиланиши деганда нима ни тушунмоқ керак? Маънавий янгиланишнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат?»

Юртбошимизнинг 1992 йилда эълон қилинган ва дастурий аҳамият касб этган “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” китобидаёқ “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” деб

номланган алоҳида бобида кўрсатилган тўрт асосий негиз бунинг асосий мазмунини очиб берган:

-умуминсоний қадриятларга содиқлик;

-халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

-инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;

-ватанпарварлик.

Бу тушунчалар бир-биридан ажралмас ва бир-бирини тақазо этган ҳолда, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини қуришда мустаҳкам асос вазифасини ўтайди.

Баркамол шахс — демократик жамият таянчи.

Демократияни ўз тақдирининг ўзгалар, бутун жамият ва ҳатто бутун инсоният тақдирига дахлдорлигини чуқур ҳис этган, асрлар синовидан ўтиб, инсонлик моҳиятини ўзида мужассам этган маънавий қадриятлар онгу қалбига сингиган, ўз фикри ва салоҳиятини эркин ва фаол намоён эта оладиган, ўз яшаш макони — Ватанининг равнақи йўлида жонфидо бўлишига тайёр бўлган юксак ахлоқ-одобли, маърифатли шахсларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Бу хусусда ҳазрат Навоий бундай демишлар :

*Хукамо ҳам дедилар, шахни тенгиз, хайли арик,
Ул ачигдур бу ачиг, ул чучук йлса бу чучук.*

Навоий наздидаги шохни давлат рамзи деб олсак, халқнинг, ҳар бир фуқаронинг давлат ҳолатини белгилаши аён бўлади. Агар Арик -дарё, яъни халқ табиати аччиқ бўлса, яъни маънан баркамол бўлмаса, турли иллатлардан фориг бўлмаган бўлса, унинг сувлари қуйилган денгиз, яъни давлат ҳам аччиқ, яъни унда адолат, меҳр-шавқат, эзгулик бўлмайди ва аксинча.

Демократия ҳар бир инсон учун олий қадриятга, жамиятнинг бойлигига айланмоғи керак. Бусиз у шунчаки назария ёки қоғозда қолган қонунлигича қолади, холос. Шунинг учун ҳам юртбошимиз жамиятимизни демократлаш-

тириш ва янгилаш йўлидаги устувор йўналишларидан бири ва энг муҳими сифатида *“барча ислоҳотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезони”*³⁴ эканини яна бир бор алоҳида таъкидлаб ўтди.

Ўзбекистонда кечаётган демократик ислоҳотларнинг жамият маънавий янгиланиши билан боғлиқлигининг яна бир жиҳати бор. XX аср буюк ҳинд давлат арбоби Махатма Ганди *“Инсоният — бу ягона оила, бўлинмас оила. Унинг ҳар бир аъзоси содир қилган жиноят учун ҳар биримиз жавобгармиз”*, деган эди. У ёки бу миллат ёки давлат ана шу инсоният деган катта оиланинг ичидаги кичик оила. Ана шу оила аъзолари баҳамжиҳатлик, маънавий муштараклик бўлмас экан, улар Ганди сўзларида акс этган маънавий бурч ҳиссаси билан яшамас экан, ёруғ келажак ҳақидаги ўйлар хомхаёл бўлиб қолаверади. Зеро, демократик ривожланиш барқарорлик ва ижтимоий ҳамкорликка таянади.

Одамлар маънавият ришталари билан боғлангандагина улар халқ, миллатга айланади. Чунки *Юртбошимиз таъбири билан айтганда, “маънавият-инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойиладиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч”* дир.

Маънавият мавҳум тушунча эмас. У миллат билан, миллий тафаккур билан, миллатнинг тарихи, асрлар мобайнида тўпланган билим ва тажрибаси, тушунчалари, тасаввурлари билан боғлиқ. Француз маърифатчиси Жан Жак Руссо Европа жамияти ҳаётида улкан силжишлар содир бўлаётган XVIII асрда халқда миллий характерни шакллантиришни биринчи вазифа деб билган эди. Чунки унинг наздида *“ҳар қандай яхши ўзгаришларнинг умумий мақсадлари ҳар бир давлатда маҳаллий шарт-ша-*

роит ва аҳолининг ўзига хос хусусиятлари асосида шаклланадиган муносабатларга мувофиқ шакл олиши керак". Ж.Ж.Руссонинг фикрларини бугунги кун нуқтаи-назаридан талқин қилсак, демократик ўзгаришларни амалга ошириш, адолатли, маънавияти юксак инсонлар жамиятини қуришда жаҳон тажрибасига таянган ҳолда, аввало, миллий менталитетни инобатга олиш кераклиги маълум бўлади.

Демак, Ўзбекистон демократик фуқаролик жамиятни барпо этиш йўлида ўзига хос ва ўзига мос йўлни танлагани ҳаётий зарурат бўлиб, бу ишни жамиятни маънавий янгиламай, янги баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказмай амалга ошириб бўлмайди.

Демократия бу кишиларнинг биргаликда ҳаёт кечириши, муаммоларни баҳамжиҳатлик билан ҳал қилиши, шахсий манфаатларни жамоа, миллат, давлат манфаатлари билан уйғун кўриши, бир сўз билан айтганда, мураса қилиш маданиятидир.

1983 йили жаҳоннинг 29 минтақаси олимлари, жамоат арбобларидан иборат "Гуманитар муаммоларни ўрганиш бўйича Халқаро Комиссия" тузилди. Комиссия XX асрдаги гуманитар вазият ва уни такомиллаштириш устида изланди. Жазоир, Швейцария, Польша, Австрия, Хитой, Ҳиндистон, Мексика, Эрон, Швеция, Япония - жами 29 мамлакатнинг маърифатпарварлари дунёдаги гуманитар муаммоларни жиддий ўрганди. Улар "Инсоният ахлоқи", "Глобал масалалар" (яъни экология, қашшоқлик, қуроуланиш, терроризм, наркомафия), "Оммавий қирғин қуроулари", "Қуроли тўқнашувлар", "Дайди болалар", "Озиқовқат инқирози", "Чўл-сахроларнинг кенгайиб бораётгани", "Фавқулодда вазиятлар", "Урушлар" каби ҳалокатли ҳолатларни келиб чиқиш сабабларини таҳлил этиб, барча муаммолар инсоний туйғуларнинг сусайиши, яъни маънавий қадриятларнинг қадрсизланиши билан боғлиқ, деган

хулосага келди. Олимларнинг тўрт йиллик меҳнати натижаси бўлган китоб “Инсоният инсонийлигини сақлаб қола оладими?” (Нью Жерси, 1989) деган ном билан кўпгина жаҳон тилларида нашр қилинди.

Китоб сарлавҳасида акс эттирилган масала БМТ Бош ассамблеясининг “Янги халқаро гуманитар тартиб тўғрисида”ги 42/120 рақамли резолюциясининг қабул қилинишига асос бўлди.

Китобда одамларнинг бир-бирига ғайриинсоний муносабати, очкўзлик, халқ манфаатларини унутиш, мансабпарастлик, шовинизм, бир қатламнинг ўта бойиб, бошқасининг иқтисодий ночор аҳволга тушиши, ўзгаларнинг ерсуви, табиий бойликларига кўз олайтириш каби иллатлар кескин танқид қилинди.

Тарихга назар ташланса маълум бўладики, маънавий қадриятларга, ҳаётни эъозлашга ундайдиган юксак аъмолларга эътибор сусайганда, жамият, давлат ва бутун инсоният тараққиётда тўхтайтиди, инқироз томон юз тутди. Буюк бобомиз Алишер Навоий бундан беш аср олдин бу фикрни шундай ифода этган эди:

*“То ҳирсу хавас хирмони барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас”³⁵*

Шундай экан, мамлакатимиз келажаги, демократик ислохотлар тақдири кишиларнинг, бутун халқнинг онги, маънвийати даражасига боғлиқ. Инсон руҳияти соғлом бўлса, ўзлигини англаб етса, у шахс мақомига кўтарилади. Киши шахс даражасига кўтарилса, яъни ўз мустақил фикрига, дунёқарашига, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлсагина, “демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Ва демократия, фуқаролик жамияти асос-

ларини амалда барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади”³⁶.

Собиқ тоталитар тузум даврида халқларни ялпи манқуртлаштириш борасида амалга оширилган сиёсат ўзбек халқини ҳам ўз тарихи, маданияти, миллий ҳиссиёти ва ўзлигидан айиришга қаратилган эди. Собиқ мустабид тузум давридан қолган бундай оғир “мерос” ҳақида кейинчалик Президент И.А.Каримов шундай фикр билдиради: “Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манқуртларга таянар эди”³⁷.

Узоқ йиллар давом этган тутқунлик, ғайриинсоний мафкураинг якка ҳукмронлиги бизга мутеликни сингдирди. Мутелик ўзбек халқининг азалий қадриятлари — андиша, назокат либосини кийди ва ҳақиқатни дадил айтиш, ўз фикрини очиқ билдириш, юмшоқ айтганда, беодобликка, беандишалikka йўғрилди. Ваҳоланки, демократия — яхши ниятли ростўйликни, фикр эркинлигини тақозо этади.

Афсуски, собиқ иттифоқ ҳудудида бу каби эски касалликлардан халос бўлмаган кимсалар ҳамон учрамоқда. Давлатимиз раҳбари иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузасида ана шу масала хусусида тўхталиб бундай деган эди: “...ўз умрини яшаб бўлган, сиёсий жиҳатдан касодга учраган, коммунистик мафкурага асосланган тизимни соғиниб-қумсаб гапираётган айрим сиёсат ва давлат арбоблари — эски тузум тарафдорлари яна қайтадан бош кўтараятганига гувоҳ бўлмоқдамиз ... Бир сўз билан айтганда, СССРнинг сояси собиқ иттифоқ минтақасидан ҳали бери бутунлай кўтарилган эмас ва буни биз доимо инобатга олишимиз, ҳамиша сергак ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарур”³⁸.

Шукрки, халқимиз онги, қалбига чуқур сингиган минглаб йиллик маънавий қадриятларимиз, миллий анъана-

ларимиз зўрлик билан киритишга ҳаракат қилинган коммунистик мафқуранинг домига тўлиқ тушиб қолишдан асради. Аммо Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, “ернинг шўрини ювиш осон экан-у, одамнинг онгидаги шўрини ювиш қийин” эканки, “манқуртлик касали”нинг асоратлари баъзи кишиларимиз онги ва руҳиятида ҳанузгача сақланиб қолмоқда.

Эркин фуқаролик жамиятини қуришда тарихни, аж-додларимиз қолдирган маънавий меросни ўрганиш ва амалда фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Тарихимиз қанча кўп ўрганилса, ундан бугунги маънавият, гоъвий ислохотлар учун шунча кўп амалий тавсиялар чиқаверади. Ҳазрат Навоийнинг “Озод бўлмоқ истасанг, ўзингни озод тут”, деган сўзлари бугунги воқелик билан боғлиқ эмасми?

Ёки яна бир мисол. Ўрта асрлар тиббиёт илмининг бир тармоғи – маънавият тиббиёти деб аталган экан. “Маънавий тиббиёт” деган ном билан Ал-Қиндий (800-860 й.й.), Абу Бакр Ар-Розий (865-925 й.й.), Абу ал-Фарах Абу ар-Раҳмон ибн Жавзий (1201 й. вафот этган), Абу Исҳоқ Ироҳим ибн Юсуф Ап-Шерозий (1093 й. вафот этган) каби кўплаб буюк Шарқ алломалари ўз китобларини ёзиб қолдирган. Тан табобати инсон жисми билан боғлиқ касалликларни олдини олиш ва даволаш билан шуғулланган бўлса, маънавий тиббиёт инсон қалби, онгини иллатлардан фориғ этишга, инсоний фазилатларни такомиллаштиришга хизмат қилиб келган.

Тарихнинг аччиқ сабоқларидан яна бири шуки, маънавият, ахлоқ-одоб инсон ҳатти-ҳаракатларининг, фаолиятининг, эҳтиёжларининг мезонига айланмай туриб, жамият биронта муаммоларни самарали ҳал этиши ва ижтимоий тараққиётга эришиши мумкин эмас.

Туркистон ўлкасининг XIX аср 70 йилларида Россия империясининг мустамлакасига айланиши тарихи бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Ҳаққимиз тарихидаги бу қайгу-

ли ҳодисанинг кўплаб сабабини келтириш мумкин. Аммо энг асосийси, жамиятнинг руҳий эврилишга учрагани, элга бош бўлиши лозим бўлган ҳукмдорлардан тортиб, бой ва уламоларгача ўз шахсий манфаат доирасида ўралашиб қолганлиги, истиқлол учун курашган зиёлиларнинг саъй-ҳаракатларига қарамай, жамият кишилари бирлаша олмагани эканлиги, десак хато қилмаймиз. Зеро, XX аср бошларида тараққийпарвар зиёлилардан бири айтганидек: “Инсонни дунёда яшамоғи учун молу жонга эҳтиёжи бўлсада, дунёни иззати ва охиратнинг саодати учун восила бўлунган илму адабга зиёдароқ эҳтиёжи бордур. Молу жонни илму адаб бирла макрун бўлмаганлари ҳолда дунёда сабаби таъну лаъни мардумон ва охиратда балойи жон бўлувлариға шубҳа йўқдур”³⁹.

Азалдан бирор халқ ўз ҳаётида тарихий ўзгариш яшашга қарор қилар экан, унинг аъзолари орасидаги ўзаро ғоявий бирлик, маслақдошликни таъминлаш масаласи биринчи ўринга кўтарилган. Абдулла Қодирий ўзининг қаҳрамони Юсуфбек ҳожи тили билан бу ҳақда шундай дейди: “Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати, шахсияти йўлида, бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди...”

Тарихий тараққиёт йўлида инсоният тўплаган тажриба ва сабоқлар маънавий мезон ва қарашлар тизими сифатида авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади. И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар билан суҳбатда: “*Тарих — халқ маънавиятининг асосидир*”⁴⁰, деб айтган сўзларининг мазмунмоҳияти ана шунда.

Тарих сабоқлари инсонни хатолардан асрайди, ҳушёрликка ўргатади, руҳий эврилишдан асрайди. Бироқ таъкидлаш жоизки, маънавият фақат мерос бўлиб авлоддан-авлодга ўтадиган тарихий қадрият бўлмай, доимий ривож-

ланиб, янги давр қадриятлари билан бойиб, уйғунлашиб борадиган, доимий ҳаракатдаги ҳодисадир. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президент И.Каримов таъкидлаганидек: *“Бизнинг анъанавий қадриятларимизни ҳозирги демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш келажакда янада равнақ топишимизнинг, жамиятимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилишининг гаровидир”*⁴¹. Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг тўрт асосий маънавий негизлари ичида “умуминсоний қадриятларга содиқлик” белгиланди. Бугунги кунда мамлакатимиз равнақини ҳозирги цивилизация ўзида ифода этадиган демократия, инсон ҳуқуқларига риоя этиш, тadbиркорлик эркинлиги, эркин бозор муносабатлари, сўз эркинлиги каби умуминсоний қадриятларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Инсон руҳияти соғлом бўлса, ўзлигини англаса шахсга айланади. Киши шахс даражасига кўтарилсагина, яъни ўз мустақил фикрига, дунёқарашига, чинакам инсоний фазилатларга эга бўлганидагина *“демократия неъматларининг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячисига айланади. Ва демократия, фуқаролик жамияти асосларини амалда барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш мумкин бўлади”*⁴².

Анъанавий миллий ва умумбашарий демократик қадриятларни уйғунлаштириш — тараққиёт гарови. Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсад этиб белгиланган бир пайтда демократик тамойилларни эгаллаш, фуқаролар ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, шахс эркинлигини амалда жорий этиш, сиёсий жараёнларни эркинлаштириш, демократик меъёрлар асосида кўппартиявийлик тизимни такомиллаштириш, давлат бошқаруви органларининг айрим ваколатларини босқичма-босқич жамоат ва ўз-ўзини бошқариш ташкилот-

ларига ўтказиш каби вазифалар умуминсоний қадриятларни ўзида ифода этган ҳолда маънавият билан туташади.

Янги даврда жаҳондаги илғор мамлакатларда шаклланган демократия ва фуқаролик жамияти асосий қадриятлари – халқ ҳокимияти, фуқаролар манфаатларини ҳимоялашга қаратилган сиёсат, сиёсий қарорларни қабул қилишда кўпчиликнинг иродасига таяниш, озчиликнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, инсон ҳуқуқларига риоя этишнинг кафолатланиши, эркин ва адолатли сайловлар тизимининг жорийланиши, барчанинг қонун олдида тенглиги, ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати каби қадриятлар халқнинг, ҳар бир фуқаронинг турмуш тарзи, маънавияти ва маданиятининг узвий ва ажралмас қисмига айлангандагина демократик жамиятни куриш реал воқеликка айланади.

XVIII асрнинг машҳур файласуфи Жан Жак Руссо: *“Демократия золимларни дунёга келтиради”*, деб ёзган эди. Бу ўта қатъий айтилган фикрга тўлиқ қўшилиб бўлма-са-да, айтиш лозимки, унинг ортида реал хавфга ишора бор. Собиқ СССРда кечган жараёнлар бунга ёрқин далил бўла олади. Демократия шиорлари остида олиб борилган сиёсат ортида алоҳида шахсни кўпчиликнинг иродасига бўйсиндириш амалиёти яширинган эди. Алоҳида шахснинг манфаати ва ҳуқуқлари қонун билан ҳимоя этилмаган ҳолда эса, ҳар қандай ҳокимият, ҳатто демократия шаклидагиси ҳам осонлик билан авторитаризм ва тоталитаризмга айланади. Ана шу ўринда маънавиятнинг ижтимоий-сиёсий характери, ҳуқуқ билан туташ нуқтаси намоён бўлади.

Маълумки, жамият ҳаётини тартибга солиш эҳтиёжи маълум ҳудудда яшайдиган кишилардан жамиятни бошқариш, одамлар ўртасида муносабатларни тартибга солиш билан боғлиқ ҳуқуқларни бошқарувчиларга ваколат тарзида топширишни талаб этди ва шу аснода давлатчилик юзага келди. Лекин бошқариш ҳуқуқи берилган киши ўз ваколат-

лари доирасини ўзбошимчалик билан кенгайтирса, демократик жамият қуриш имкониятлари тобора тораяди. Башарият тарихи кўп бора тасдиқланган бу ҳақиқатни бундан қарийб 2000 йил аввал римлик машҳур нотик ва давлат арбоби Цицерон эътироф этган эди. Унинг фикрича давлатнинг (Римнинг) таянчи кўхна удумлар (маънавий мерос) ва ҳақиқий эрлардир. Демак, давлатнинг гуллаб яшнаши учун, аввало, маънавий-ахлоқий ислохотларни амалга ошириш керак. Бу вазифани эса, Цицерон айтганидек, фуқаролик ва ахлоқий фазилатларга эга бўлган раҳбаргина адо этиши мумкин.

Қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглиги – демократик жамиятнинг асосий тамойилларидан бири сифатида маънавият билан уйғунлашади. Зеро, киши маънавиятининг ифодаси бўлган инсоф, ўзгаларга нисбатан ҳурмат-иззат, ҳалоллик ва ҳ.к. емирилса, яъни бир одамнинг ҳуқуқи чегарасини бузса, қонун ишга тушади ва кимнинг ҳақ, кимнинг ноҳақ эканлигини адолат тарозисида ўлчаб беради.

Бироқ айтиш лозимки, қонунлар адолат тамойилларига таянса-да, адолат туйғуси кишиларнинг онги ва қалбидан ўрин олмаса, яъни маънавият киши ҳатти-ҳаракатлари бош мезонига айланмас экан, жамиятда демократик муносабатларнинг мустаҳкам ўрин олиши мумкин бўлмайди. Ҳазрат Навоий айтганларидек:

*Иш эрур улким, ўзи они қилур,
Ҳикмат улким, ҳам ўзи они билур.
Акс ҳолда, яна ҳазрат дейди:
Агар эл қилмади ҳимоят санга,
Ўзингдан керакдур шикоят санга.*

Жамиятда қонун устуворлигига эришиш учун қонунларга риоя этиш мажбуриятга эмас, фазилатга айланмоғи лозим. Бунинг учун одамларни демократияга ўргатиш зарур, токи киши шахсий жавобгарлик ҳиссини туйсин, ахлоқ

меъёрларига риоя этиш унинг учун ички заруратта айлансин. Бу ҳақда немис файласуфи Ницше шундай деган эди: “Ахлоқийлик аввал қатъий талаб шаклида қўйилади. Унга риоя қилиш шартлиги учун бўйсунга бошлайдилар. Бироз ўтгач бу ихтиёрий одатта айланади ва охири у инстинкт даражасида оддий ва табиий, одамга ҳузур берувчи фазилатга айланади”.

Дарҳақиқат, одамларнинг онгида чуқур илдиз отан қарашларни ўзгартириш, уларга ўз ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятларини танитиш- катта ва аниқ мақсадга йўналтирилган ишларни амалга оширишни талаб этади. Мақсад эса, қонун устуворлиги, адлия идоралари аввало, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиши лозимлиги каби тушунча ва қарашлар, Президентимиз И.А. Каримов айтганларидек, “қон-қонимизга, вужудимизга сингиб кетиши лозим”⁴³. Демак, жамиятдаги демократик ўзгаришларни амалга ошириш учун маънавият ва биринчи ўринда адола тамойили сиёсатнинг бош таянчи бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз Президенти И.А. Каримов демократик фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш учун “инсофли, диёнатли одамларнинггина раҳбарлик тўнини кийишига маънавий ҳақи бор” лигини таъкидлаб келмоқда.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги “Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари” маърузасида ислохотларнинг бош йўналишини ва самарадорлигини белгилаб берадиган қуйидаги устувор вазифани белгилаб берди: “Фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат.

Бу ҳаётий ҳақиқат биз ҳамиша амал қиладиган тамойилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи ҳамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак”⁴⁴.

Маънавият инсон руҳиятида воқе бўлади. Шунинг учун у аввало, алоҳида олинган инсон билан боғлиқ тушунча. Аммо инсон жамиятдан ажралмас бўлиб, жамиятдан ташқарида ўз инсонлик моҳиятини йўқотар экан, маънавият инсонни ўзга одамларга, жамиятга, бутун борлиққа дахлдор қилади. Шу жиҳатдан маънавият ижтимоий мазмун касб этади. “Инсон ўзини халқнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади”⁴⁵. Демак ҳар бир киши ўзининг яшаш тарзига, ўзгалар билан бўлган муносабатига жиддий эътиборни қаратмасдан туриб жамият биронта муаммони ҳал этиши мушкул.

“Инсоният тарихи — ғоялар тарихидир”. Зеро яшаш маконида одамларни ғоя бирлаштиради. Халқнинг маълум ғоя атрофида бирлашиши даражаси эса жамиятни янгилаш ўз умрини яшаб бўлган ақидаларни, анъаналарни инкор эта олиш кучини белгилайди. Ғоя бутун жамият аъзоларининг онгига чуқур сингиб, миллий ғояга айлансагина у катта, таъбир жоиз бўлса, моддий кучга айланади. Айни шундай шароитда жамият ҳаётида жиддий силжишлар, ўзгаришлар даври бошланади. Зеро, ғоя халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи умуммақсадни ўзида ифода этади.

Аммо, ёддан чиқармаслик керакки, бутун инсоният тарихида ҳамиша икки куч — бунёдкорлик ва бузғунчилик ғоялари ўртасида кураш кечган. Жамият бунёдкор ғояларга таянганда, давлатлар тараққиёт сари йўл олган, эл-юрт тинч, фаровон ҳаёт кечирган. Ва аксинча, бузғунчи, ёвуз ғоялар эса халқлар бошига оғир кулфатлар кел-

тирган. Биргина XX аср тарихига назар ташланса, ҳали инсоният хотирасидан ўчмаган, сўнгсиз балоларни келтирган фашизм, большевизм, ақидапарастлик каби гайринсоний ғоя ва мафкураларнинг дунё тараққиётини нақадар ортга суриб юборганини гувоҳи бўламиз.

Ана шу буюк мураббий – тарихнинг ибратли хулосалари ва аччиқ сабоқларига таянган ҳолда Президент И.Каримов Ўзбекистон жамиятининг *“Миллий истиқлол мафкураси халқимизга хос бўлган энг муқаддас туйғу ва тушунчаларнинг мужассам ифодаси бўлиши керак”*⁴⁶, – деб таъкидлади. Бунинг учун миллий мафкура сунъий ҳосил қилиниши эмас, халқнинг асрлар синовидан ўтган миллий маънавияти сарчашмаларидан, бунёдкорлик ғоялардан озик олиши керак.

2000 йил 6 апрель куни Оқсарой қароргоҳида зиёлилар билан суҳбат асносида Президент бу ҳақда мукаммал фикрни қуйидагича ифода этди: *“Миллий мафкурамиз халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига, бир сўз билан айтганда, ўз миллий кадриятларимиз, шу билан бирга, замонавий, умумбашарий, умуминсоний ютуқлардан озикланган, уларни ўзига қамраб олган ҳолда, юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати, унинг фаровонлиги йўлида хизмат қилмоғи даркор”*⁴⁷.

Бугунги кунда ҳар қандай миллий тикланиш ва миллий ривожланишнинг асоси бўлган маънавий мерос, урф-одатлар, анъаналар, юксак кадриятлар, тарихий хотира халқимизга қайтарилди. Миллий ўзлигини, ҳуқуқларини тобора теранроқ англаб бораётган халқимиз учун буюк келажакни барпо этиш йўлида бу бой имкониятлардан фойдаланиш, барча моддий ва маънавий бойликларни миллий ривожланишга, Ўзбекистонда демократик-ҳуқуқий жамият қуриш ишига йўналтиришга сафарбар этишдек улкан имкониятлар яратилди.

**«Тарбияни кимлар қилур» ёхуд қадриятлар қадри
хусусида айрим мулоҳазалар
(Сўнгсўз ўрнида)**

Ҳаёт бу — йўл. Яшаш ҳаёт йўлини босиб ўтиш демакдир. Минг қатла шукрларким, мустақил Ўзбекистонимиз ўз тараққиётининг тўғри йўлини белгилаб олди. Зеро, бу йўл улуг мақсад - Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт сари солинган. Аммо инсон онги ва тафаккури учун кураш авж олган ҳозирги шароитда одамларни, аввало ҳаётдаги ўз йўлини излаётган ёшларни чиройли ниқобга ўралган, бир қарашда мафтункор, бироқ ҳалокатли ғоялар томон етакламоқчи бўлганлар бениҳоя кўп. Шунинг учун ҳам бутунги куннинг жиддий эътиборини талаб этувчи энг катта муаммолардан бири — инсониятнинг узоқ тарихий йўлини доимо ёритиб келган соғлом идеалларнинг ҳаётбахш мазмунини тиклаш. Қоғозда эмас, одамлар қалбида тиклаш.

Айрим одамларнинг гап-сўзлари, фикрлари, юриш-туришларини кузатиб “ақида”, “ақидапарастлик”нинг ҳаётдаги кўринишлари нақадар кўплигидан, яшовчанлигидан, касаллик вируслари каби шароитга мослашувчанлигидан ҳайратга тушади киши. Баъзан ўзимиз ҳам қотиб қолган ақидалардан воз кечиш ҳақида гапирамизу, шу заҳоти кўриниши чиройли, эзгу ниятлар билан суғорилган, аммо ҳаёт, табиат ва ривожланиш қонуниятларига мос келмаган, реал воқелик талабларидан йироқ ва демакки, ўзгача қиёфадаги ёлғон ақидаларга тобе бўлиб қоламиз. Шунда инглиз маърифатчиси Жонатан Свифтнинг аччиқ истехзоси ёдга тушади. “Гулливернинг саёҳатлари” номли машҳур романида ёзувчи ҳаёлпараст “олим”ларнинг “жаҳоншумул кашфиётлар”и ҳақида ҳикоя қилади. Хусусан, уларнинг бири муздан порох ясашга уринса, бошқаси бодрингда жамланган қуёш энаргиясини олиб у билан иссиқхо-

наларни иситишда фойдаланиш муаммоси устида бош қотиради.

Оддий ва минг афсусларким, одатий тус олаётган бир мисолга мурожаат этайлик. Февраль ойи. Юртимизда буюк аждодларимиз Алишер Навоий ва Бобурнинг таваллуд кунлари билан боғлиқ тантаналар, илмий анжуман ва дав-ра суҳбатлари ўтказилаётган кунлардан бирида навоий-шунос, бобуршунос олимлардан бири дард-ҳасратини ай-тиб қолди. Уни байрам билан табриклашибди. Дастлаб, қандай яхши, одамларимиз Бобур Мирзонинг туғилган кунини байрам сифатида нишонляпти экан, дея хаёлга борганда, суҳбат давомида аён бўлибдики, уни “Авлиё Валентин куни”, “севишганлар куни” билан табриклаша-ётган экан. Дарҳақиқат, ёшларнинг Авлиё Валентин кунини билиши, жаҳонга таниқли буюгимиз Бобурнинг тавал-луд кунини эса унутганлиги ачинарли ҳол. Ҳурматли, жонкуяр, бутун вақти ва илмий салоҳиятини аждодлари-мизнинг тенги йўқ маънавий меросини ўргатишга бахшида этган олимнинг Фарб мамлакатларида оммавий тарзда ва гоҳида бизнинг урф-одатларимиз, миллий қадриятлари-мизга зид кўринишлар касб этиб нишонланадиган бу бай-рамга салбий муносабатини тушуниш ҳам мумкин. Аммо турли қадриятлар ва уларга муносабат масаласи бир қарашда оддий бўлиб туюлса-да, аслида анча жиддий мулоҳаза юритишни, етти ўлчамасдан кесмасликни тақозо этади. Акс ҳолда, “бизники – бизники эмас” деган жўн фалса-фанинг боши берк кўчасига кириб қолиш ҳеч гап эмас. Қолаверса, шопша-шопшарлик билан айтилган фикр эрта-пишар мевага ўхшайди – янгилиги билан кўзни ўйнатади-ю, маза-матраси бўлмайди.

Юқорида келтирилган воқеа билан боғлиқ масалага дўшпини бошдан олиб, диққат билан ёндошилса, унинг бир қанча қирралари намён бўлади. Аввало, ҳодисанинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини англаш учун, унинг тарихига бир на-зар ташлайлик.

Қачонлардир қудратли салтанат бўлган Рим империясининг сиёсий ва маънавий таназулга учраган, ўзаро урушлар домига тушган даври. Ҳар бир оиласиз эркакда ўз лашкарини кўрган Император Клавдий Иккинчи, никоҳларни маън этади. Унинг буйруғига бўйсунмаган епископ Тернийский (Валентин) севишганларни яширинча никоҳлайди ва бу қилмиши учун қамоққа ташланади, 270 йилнинг 14 февраль куни эса ўтда куйдириб ўлдирилади. Авлиё Валентин ҳақидаги халқ орасида кенг тарқалган ривоятларнинг бири бўйича, насронийларни ёмон кўрган қамоқхона назоратчиси Валентиннинг ажойиб табиблик истеъдодидан хабар топиб, унинг олдига туғма кўзи ожиз қизини олиб келади. Мўъжиза рўй беради. Қизнинг кўзлари кўра бошлайди ва у ўз халоскорини севиб қолади. Аммо бу муҳаббат тарихи қисқа ва бахтсиз бўлади. Кўп ўтмай Валентин қатл этилади. Уларнинг муҳаббатидан гувоҳлик сифатида “Сизнинг Валентинингиз” деб имзоланган биргина мўъжаз хат қолади. Шундан буён Валентин қатл этилган кун севишганларнинг байрами сифатида нишонлана бошлаган. Шундан буён бу кун севишганлар бир-бирига дил изҳор хатлар йўллашади, бир-бирига совғалар тортиқ қилишади, йигит ва қизлар ўзларининг турмуш ўртоқларини танлашади. Бу кун насронийлар авлиё Валентинни ёд этишади.

Бу ривоят заминида кишилик тарихи қайта-қайта тасдиқ этган ҳақиқат туради. Қалбида ишқ ўти ёнган инсон қаҳрамонликка қодир бўлади ва ҳар қандай зулмга қарши кураша олади. Давримизнинг жаҳонга машҳур ёзувчиси Чингиз Айтматов ҳам айна шу ҳақиқатни ўзининг “Чингизхоннинг оқ булути” қиссасининг бош мавзуи этиб танлайди. Япон ёзувчиси Икэда билан суҳбатда у асарнинг ғояси ҳақида шундай деган эди: *“Менимча, ҳақиқий фалсафа энг оддий шароитларда, одамлар бехуда мулоҳазаларга берилмай, юрак амри билан иш тутганларида*

намоён бўлади. Севиб қолиб одам чинакам қажрамонга айланади, зеро ана шу энг улуғ туйғу ҳимояси учун у ғайритабиий ҳаёт қонунларига бўйсундирмоқни истаган ҳар қандай зулм билан яккама-якка олишувга киришади. Шундай бўлган ва доим шундай бўлади. Бу қонуният. “Чингизхоннинг оқ булутти” да ана шу ҳақида айтмоқчи бўлганман... Мен шох Сулаймон кўшиқларида айтилганидан улуғроғини билмайман. “Зеро муҳаббат, ўлим сингари кучли”.

Дарҳақиқат шундай. Асар воқеаларини эслайлик. Чингизхон, худди ўзидан минг йил аввал ўтган император Клавдий Иккинчи сингари, ўз кўшинларининг жанговор руҳини сақлаш учун лашкарларига никоҳни, умуман аёллар билан ҳар қандай муносабатни таъқиқлайди. Бу таъқиқни бузган садоқатли лашкарбошиларидан бирини ва унинг севгилисини ўлимга маҳкум этади. Чингизхоннинг табиатта, ҳаёт қонуниятларига, қолаверса, одамийликка зид қарори кишиларда исён туйғусини уйғотади.

Юқоридаги фикр-мулоҳаза ва мисоллардан келиб чиқиб ўзимизга бир савол бериб кўрайлик. Хўш, инсоний муҳаббатнинг қудратли кучини, ўлимни енгишга қодир бўлган ишқнинг ифодаси бўлган Авлиё Валентин куни бизнинг азалий қадриятларимизга зидми? Кишилар, айниқса, ёшлар онгидан ўрин олган, уларнинг қалбида акс-садо тошган бу байрамни қоралаш ўрнига, пайти келганда уларга жасоратни юракларга жо қилгувчи, улуғ ишларга етакловчи соф инсоний муҳаббатдан, илоҳий ишқ туйғусидан сўз очган маъкул эмасмикин? Шу йўла кишилар назарини улуғ маънавий меросимиз томон, хусусан Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобурларнинг ўлмас сиймоси томон бурсақ, ундан-да гўзал, ундан-да бой ўз сарчашмаларимизнинг зилол сувларидан баҳра олишни ўргатсак муродимизга тезроқ етишмасмиканмиз? Дарвоқе, Алишер Навоий кишининг борлиққа, ўзга инсонларга, хусусан севиқли ёрга

муҳаббатини Аллоҳга бўлган муҳаббатнинг ифодаси, “ишқи ҳақи-қий”га эришмоқнинг шарти деб билган.

Оламни мажоз дея, унда Ҳақиқат асрорини кўрган шоирнинг қуйидаги сатрларини эслайлик:

*Кўрмаса хусни мажози ичра жуз Ҳақ сунъини,
Ошиқеким бўлса ишқ атвори ичра покбоз.
Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,
Гар сен идрок айласанг, айни Ҳақиқатдир мажоз.*

Қолаверса, ҳар бир нарса, ходисанинг моҳияти, қадр-қиммати қиёсда билинади. “Биз ҳеч қачон, ҳеч кимдан кам бўлмаганмиз ва бўлмаймиз ҳам”. Бу ҳақиқатни англаш ва англатиш учун ҳам “бизники эмас” принциpidан келиб чиқиб ўзга халқ қадриятларини инкор этиш эмас, миллий қадриятларимиз билан уларни ёнма-ён қўйиб, қиёслаб қўриш имкониятини берган маъқул бўлса керак. Бунда ҳам уларни зидлаш йўлидан бориш эмас, асло, балки улар ўртасидаги муштарақ жиҳатларни, туташ нуқталарини топишга интилиш мақсадга мувофиқ.

Амир Темурни улуғвор “Бибихоним” биносини қуришга, бобурийзода Шоҳ Жаҳонни дунёнинг етти мўъжизасидан бири бўлган “Тоғмаҳал”ни қуришга борини сарфлашга даъват этган муҳаббатлари куёши нурида ҳар қандай “севишганлар куни” хира тортади. Ҳамма гап тарихимизни, буюк аждодларимиз, жумладан, ҳазрат Навоий, Мирзо Бобурларнинг қолдирган меросини одамларга тақдим эта билишда, қадриятларимиз қадрини ўз ўрнига қўя билишимизда.

Шу ўринда мақоламиз сарлавҳаси кўтарилган масаланинг яна бир қирраси - тарғибот ишлари мазмуни ва самараси билан боғлиқ жиҳати намоён бўлади. Кайковус ўзининг маълум ва машҳур асари “Қобуснома”да шундай дейди: “ Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг қарағил, ул сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса,

ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин... Хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматта мувофиқ бўлсин ва эшитг-он кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳуж-жат била эшитмағайлар”.

Ёшлардан кўп нолиймиз. Нотўғри яшаяпти, беҳуда ишларга вақтини сарф этаяпти, ҳою хавасга берилиб яша-япти. Улар кераксиз мусиқа тинглайди, кераксиз кино кўради, кераксиз китоб ўқийди. Хуллас, “Юрса ўпоқ, ўтирса сўпоқ”. Бироқ “ёшлар жамиятнинг кўзгуси” экан-лигини унутмайлик. “Юзинг қийшиқ бўлса ойнадан ўпка-лама”, дейди доно ҳақимиз. Ахир, қуш уясида кўрганини қилади. Шундай экан, уларга қараб, бирон нарса ёқмаса, хулоса чиқаришга шопмайлик.

Тарбияни ҳаёт-мамот масаласи деб билган маърифат-парвар Абдулла Авлоний ўз даврида “тарбияни кимлар қилур?”, деган муаммони кўтаргани бежиз эмас. Ёшлар молу-давлатга ҳирс қўйиб, маънавий қадриятларга беши-санд бўлса, дунёдаги барча нарсани “меники” ва “меники эмас” га бўлса, боланинг қалбида табиатта, одамларга меҳр туйғуси уйғонмаган бўлса, ким айбдор? Уларга тарбия беришга вақт топа олмаган ота-она эмасми? Дили бошқа сўзи бошқа катталар эмасми? Улуғ алломалардан, Наво-ийю Бобурдан, уларнинг бебаҳо ҳикматларидан сўз очиб, ўз ҳаётини бошқа андозалар асосида кечираётган муаллим эмасми? Боланинг қалби берк бўлса, аввало улар билан мулоқотда ўзимизнинг қалбимиз эшиклари очикми, тили-миз ва дилимиз бирми, шу ҳақда бироз ўйлаб кўриш ке-ракдир? “Ўлик сўз жонли жавобни уйғота олмайди”, дей-ди Чингиз Айтматов. Сўзга эса амал, иш жон бағишлайди.

Дилларни дилларга қовуштирадиган, тафаккур қулф-ларини ечадиган энг яхши восита - суҳбат, самимиятта асосланган суҳбат. Суқрот, Афлотун, Конфуций каби қадимги алломалар ўз шогирдларини тўғри йўлга бошлаш,

уларнинг қалбларига инсоний туйғуларни жо қилиш учун айни шу усулдан фойдаланганлари бежиз эмас. Улуг мутафаккир аждодларимиз ҳам мадрасаларда маъруза ўқимаган, балки жонли суҳбат асосида гоя ва билимларини ёшларга узатган. Энг муҳими, қуруқ панд-насиҳат билан эмас, ўз яшаш тарзи, маънавий қиёфаси, маданиятининг ибрати билан таъсир ўтказган.

Ҳаёт шиддат билан ўзгараётган, ҳаётга муносабат ҳам ўзгача тус олаётган бир даврда сир эмаски, айрим ёшлар ўз устида ишлашдек машаққатли ишдан кўра, бутунги ҳаёт тақдим этаётган енгил неъматларга интилишни афзал кўради, яхши яшаш учун пул, бойлик керак, деган жўн фалсафага таяниб яшайди, уни яшаш мақсадига айлантиради.

Аксарият замонавий ёшлар эркинлик ҳавосига ўпкаси тўлиб, ҳаёт йўлини мустақил танлашни даъво қилади. Бу ҳам, аслида тўғри. Зеро, ҳар бир одам ҳаётда ўз йўлини танлашга ҳақли. Қолаверса, ҳар қадамда катталарнинг оғзига қараб турса, мустақил фикрлашга интилмаса, келажакда ундан бир ишга қодир одам чиқиши гумон. Бироқ маълумки, алоҳида одам танлаган йўл нафақат унинг ўз тақдирини, балки бутун жамият, бутун халқ тақдирини ҳал қилади. Ҳали ҳаётий тажрибаси бўлмаган, оқу қорани танимаган бола ўз ҳаёт мақсадини тўғри танлай оладими? Масала шунда. Ва бунда ота-онасининг, мураббийнинг, хуллас, катталарнинг ўрни, тўғри маслаҳати муҳим аҳамият касб этади. Бу эса осон иш эмас.

Ёшлар катталардан кўра ўзгача фикрлайдилар, ҳаётга ўзгача муносабатда бўладилар, оламни бошқача кўрадилар. Бола сизнинг сўзингизга харидор бўлишни истасангиз, у билан унинг тилида сўзлашинг, керак бўлса, француз гуманисти Антуан Сент-Экзюперининг “Кичкина шаҳзода” номли доно китобидаги учувчи сингари ёшлигингизни эсланг, ёшликка қайтинг.

Кўпинча суҳбат чоғида айрим зиёлилар номаъқул му-

сиқа, номаъқул фильмларнинг, миллатимиз руҳиятига, маънавиятига зид урфларнинг ёшларга, умуман одамлар онги ва қалбига салбий таъсири ҳақида куюниб гапириб қолишади. Дарҳақиқат, на маъно ва на мазмун бўлган, инсоний ҳислардан кўра, кўпроқ паст инстинктларни кўзғовчи кўшиқ, гоъвий бўш, хатто зарарли фильм каби “оммавий маданият” намуналарига ҳаётимизда кўп дуч келамиз. Балки айримларнинг четдан ёғилиб келаётган бундай “асар”ларнинг йўлини тўсиш ёки ўз “саънаткор”ларимизнинг ижод намуналарини бадий кўриқдан (ўзига хос цензурадан) ўтказиш ҳақидаги фикри тўғридир. Аммо бутун дунёда балои-азимга айланган салбий кўринишдаги “оммавий маданият”нинг тарқалишини бундай йўл билан олдини олиб бўлармикин? Кишиларни “Оммавий маданият” қуллигидан буйруқ ёки фармон билан халос этиш мумкинмикин? Хитой мутафаккирларидан бири айтган экан: “Агар сен золимни тахтдан ағдармоқчи бўлсанг, аввал ўз юрагингга унга ўзинг ўрнатган тахтни йўқ қилгин”. Ҳаққоний гап. Зеро, ҳамма гап одамнинг унга мойиллигида. Бошқа сўзлар билан айтганда, талаб бор экан, таклиф ҳам бўлади ва муаммо ана шу мойилликни йўқотишда. Акс ҳолда ҳеч нарса ва ҳеч бир куч унинг йўлига гов бўла олмайди. Президентимиз илгари сурган “*гояга қарши гоёя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш мумкин*”, деган фикрининг мазмун-моҳияти теранлиги ва доимо долзарблиги шунда.

Бугунги ҳаётимизда бу фикр қайта-қайта ўз тасдиғини топмоқда. Илгор гоёяларни жамиятта тарқатувчилар эса ҳар қандай даврда юртта бош бўлган маърифатли кишилар, илмфан, санъат аҳли бўлган. Бундай кишиларни халқимизда ўз номи билан “зиё тарқатувчи”, “зиёли” деб аташган. Шундай экан, “маънавият, маърифатни тарғиб қилиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир”. Аждодларимиз қолдирган беқиёс маънавий бойликни тиклаш, бойитиб ривожлантириш, юк-

сак миллий ва умуминсоний қадриятларни кишилар қалбига жо этиш ва шу тариқа уларни юксак мақсадлар сари етаклаш иши ҳам асосан зиёлилар зиммасига тушади.

Мир Алишер Навоий айтмиш: “Улким, кўнгул мулкининг соҳибжози (султони, ҳокими – У.С.) бўлғай, шоҳлар шоҳи бўлғай”. Аммо, одамларнинг кўнглини топиб, улар қалбидан ўрин олиш, “кўнгил мулки”га хокимлик қилиш, улар учун чинакам устоз-мураббийга айланиш осон иш эмас. Айниқса, бугунги кунда, катталар тирикчилик ташвиши билан овора, ёшлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини таниб, мустақил фикрлаш ва мустақил йўл танлашга интилаётган бир шароитда. Қолаверса, кўнглини поклаш, руҳий хокимликка эришиш кишининг доимий ўз устида ишлашдек мураккаб ва оғир жараёндир. Бу борада Навоий бобомиз: “Ишқ дардидин менга юз минг уқубатдир”, деб бежиз айтмаганлар. Шунинг учун айримлар ҳаёт шунча моддий неъматларини таклиф этаётган бир пайтда “юз минг уқубат”ли бўлган маънавий-руҳий комилликка интилишни ортиқча вақтни оладиган бекорчи иш деб билади.

Аммо маънавият ва маърифатсиз жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди. Ўзбекистонда маънавият масалаларининг, жамиятни маънавий янгилаш вазифасининг давлат сиёсати даражасида кўтарилганининг сабабларидан бири ҳам шунда.

Гап маънавият хусусида кетдими, таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда аждодларимиз маънавий меросини тиклаш, уларни оммалаштириш, жамиятни маънавий янгилаш борасида кўп ва хўб ишлар қилинди. “Республика Маънавият ва маърифат маркази”, унинг жойлардаги бўлинмалари фаолият кўрсатмоқда, мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида маънавият асослари ва миллий истиқлол ғояси ўқитилмоқда, радио-телевиденида бир қатор маънавий-маърифий эшиттириш ва кўрсатувлар

намойиш этилмоқда ва ҳ.к. Аммо... Аммо шу ўринда ўзимизга бир савол бериб кўрайлик. Қилинган ишлар биз кутган самарани бераётими? Айтган сўзимиз одамлар, ёшлар қалбида акс-садо топаяптими? Албатта, амалга оширилган ишлар самарасиз демоқчи эмасмиз, йўқ, асло. Аммо тан олиш керакки, бунинг акси ҳам эмас. Нега? Бу саволга жавоб алоҳида изланишни, алоҳида мулоҳаза юритишни талаб этади. Ҳозирги масаланинг бир жиҳатиғагина тилга олиб ўтмоқчи эдим.

“Зиёли халқнинг фикрловчи вакилидир”, - деган эди япон мутафаккири Дейсаку Икэда. Унга юқоридан туриб ақл ўрғатадиган, четдан туриб унинг “хато”ларини тuzатадиган кимса эмас, айна вакили. Гапларимиз, фикримиз биз истаганча қабул бўлмаяптими, аввал ўзимизнинг ишимиздаги хатоларни излаб кўрайлик. Юнон асотирларидан бирида тоғ чўққисига тош олиб чиққан Сизиф ҳақида ҳикоя қилинади. Сизиф энди мақсадга эришдим, деганда тош пастга қулайди. Машаққатли иш бошидан бошланади. Шу тариқа тинимсиз давом этади. Ишимиз Сизифнинг меҳнати сингари бесамар бўлиб қолмаслиги учун, назаримда халққа яшашни ўргатиш эмас, у билан бирга яшаш лозим. Одамлар сизнинг амрсифат сўзингиз асосида эмас, бошқача, ёзилмаган қонун-қоидалар асосида яшашни истаса, хулоса чиқаришга ишопилмасдан, уларга, уларнинг дардига қулоқ тутиш керак. Воқелик бошқа, орзу-истак бошқа. Истак воқеликка айланиши учун ўз қонуниятлари бўйича тадрижий ривожлиниб борадиган ҳаётга тик боқиш, унинг нафасини туйиб иш олиб бориш керак бўлади. Энг муҳими, дард билан, халқ дарди билан яшаш керак. Акс ҳолда орзу-истакларимиз хомҳаёллигича қолаверади, ишимиз эса Сизифнинг ишига ўхшаб қолади.

Юрагида дарди бор, халқ дардини қалбига жо қилган кишигина зиё тарқатишга, чироғ бўлиб ўзгаларнинг йўли-

ни ёритишга қодир бўлади. Зеро Ҳазрат Навоий зикр этганларидек:

*Агар шиж дардидин менга юз минг уқубатдур,
Вале ҳамдардсизлик андин ортуғроқ суубатдур.*

Дарҳақиқат, маънавий-ахлоқий етуклик сари йўл узок ва машаққатлидир. Бироқ, айна пайтда, инсон учун бу йўлга кирмаслик минг чандон уқубатлироқ экани ҳақида улуғ шоирнинг сатрларида акс этган ҳақиқатни ёшлар онгига сингдириш, қадриятларининг қадрини тиклаш — зиёлиларнинг асосий ва муқаддас вазифаси бўлиб қолмоғи даркор.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. — Т., Ўзбекистон, 2003. — 34 б.

2. Кўчирма “Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. Тақдирлар. Ҳикматлар. Афоризмлар” китобидан олинди, 63-б.

3. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. — Т.: Ўзбекистон, 1999, 91-б.

4. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. — М., 1991. С. 95.

5. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. — Т.: Янги аср авлоди, 2002. 226-б.

6. Мир философии: Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. — М., 1991. С. 462.

7. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. — Т.: 1996, 15-б.

8. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. — Т.: “Ўзбекистон”, 2003. — 33 б.

9. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Т. 1. — Т.: Маънавият, 2000, 34-б.

10. Ўша асар, 32-б.

11. Каримов И.Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. — Т.: Ўзбекистон, 1998, 127-б.

12. Амир Темур ўғитлари. — Т.: Наврўз, 1992, 19-б.

13. Ўша асар, 18-19-б.

14. Руссо Ж.Ж. Трактаты. — М., 1969. С.268.

15. Ўша асар, 480-б.

16. Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. — Т.: Ўзбекистон, 1999, 144-б.

17. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. — Т.: Маънавият, 1998, 80-б.

18. Тафаккур гулшани. Ватандош ҳамда хорижий алло-

маларнинг афоризмлари ва ҳикматли сўзлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 34-б.

19. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон, 2000, 35-б.

20. Ўша асар, 39-б.

21 Кўчирма Б.Қосимовнинг “Миллий уйғониш” китобидан олинди. 189-190-б.

22. Беҳбудий М. Асарлар. 2-жилд. – Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 271-272-б.

23. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т., 1998, 185-186-б.

24. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998, 125-б.

25. Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1999, 149-б.

26. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1998, 325-б.

27. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т., 1998, 35-36-б.

28. “Ойина” (1914-1915 й.) – Т.: Академия, 2001, 22-б.

29. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-б. – Т.: Ўзбекистон, 1998, 331-б.

30. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 43-б.

31. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998, 125-б.

32. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. 52-б.

33. Ўша асар, 51-б.

34. Каримов И.А. Биз тавлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2003, 32-б.

35. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. Т., 1985, 114-б.
36. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 34-б.
37. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996.,7.
38. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 5-6-б.
39. “Ойна” (1914-1915 й.). 42-б.
40. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1998, 438-б.
41. Каримов И.А.Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1998, 135-б.
42. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. /Халқ сўзи, 2002 йил 30 август.
43. Ислом Каримов. “Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди”. / Халқ сўзи. 2005 йил 19 январь.
44. Ислом Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. /Халқ сўзи, 2003 йил 30 август.
45. Ислом Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. 1-жилд., 81-б.
46. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2000, 502-б.
47. Ўша асар, 466-б.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Миллий ғоя — ўзликни англаш, маънавий юксалиш ва тараққиёт омили.....	4
Маънавий янгиланиш, миллий маънавий негизларга таяниш – жамиятни янгилаш ва модернизация этишнинг зарурий шарти.....	25
«Тарбияни кимлар қилур» ёхуд қадриятлар қадри хусусида айрим мулоҳазалар. (Сўнгсўз ўрнида).....	41

**МИЛЛИЙ ҒОЯ
ВА МАЪНАВИЙ ТАРАҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ**

**Akademiya
Тошкент 2005**

**Муҳаррир Б. Умаров
Мусаҳҳиҳ М.Абдуллаева
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррирлар К.Мирносирова,
Н.Қурбонова
Нашр учун масъул Ш.Ғаниев**

Теришга берилди 4.08.05. Босишга рухсат этилди 8.08.05.
Бичими 84x108¹/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 3,5.
Нашриёт ҳисоб табоғи 3,5. Адади 500. Баҳоси шартнома
асосида.

«Ma'rifat-Print» МЧЖ, Тошкент ш, Сўғал ота кўчаси, 7а.